

# УКРАЇНА



УКРАЇНОЗНАВСТВО  
і ФРАНЦУЗЬКЕ  
КУЛЬТУРНЕ  
ЖИТТЯ

---

Ч:З.

ПАРИЖ

1950.

---

«L'UKRAINE»

REVUE SOUS LA DIRECTION D'ELIE BORSCHAK.

Etudes ukrainiennes. Vie culturelle en France.

Paris.

## ЗМІСТ:

**I. Борщак:** Україна в Парижі. Папери Пилипа і Григора Орлика. — **П. Ковалів:** М. Грушевський і українська мова (150). — **Ю. Шерех:** Невідільна спадщина (Кілька слів про українські церковнослов'янізми) (155). — **А. Яковлів:** Римське право в судах України XVII в. (158). — **Б. Крупницький:** «Історія України й українських козаків» І. Х. Енгеля та «Історія Русів» (162). **С. Драгоманов:** Женевська «Громада» (166). — Нові спогади про М. Драгоманова (170). — **В. Д.:** А. Кримський — науковець (173). — **Л. О-ч:** «Белая книга» (В справі назви країни білоруського народу) (175). — **I. Борщак:** «Заповіт Петра Великого» (178). — Герцен, Україна і Шевченко (183). — Паризький автограф Т. Шевченка (185). — Гоноре Бальзак (186). — Україна й українці в листуванні Бальзака (188). — **Наше листування** (191). — **Документи:** В. Січинський: Автентичний портрет гетьмана Мазепи (192). — Французький текст промови Мазепи (194). — В. Сеніютович-Бережний: З римських епітафій (196). — Микита Шаповал про Бенєша (уривки з невиданого щоденника) (197). — Лист Ярослава Федорчука (199). — **Забуті сторінки:** «Супліка Г. Квіткі-Основ'яненка» (1834) (200). — **Про загаслих:** Максим Гехтер (202). Поль Буа (205). Емманюїл Мунье (209). О. Панейко (210). — **Науково-культурна хроніка:** I. Борщак: Анрі Грегуар (До сорокаліття його професорування) (211). — Славістичні студії в Лондоні (216). — **Наши відгуки** (218). — **Огляд і рецензії** (220). — **Українка.**

## SOMMAIRE:

**E. Borschak:** L'Ukraine à Paris. Les papiers Orlyk. — **P. Kovaliv:** M. Hrouchevskyj et la langue ukrainienne (150). — **Ju. Cherekh:** Un héritage inaliénable (les éléments vieux-slaves et slavons dans la langue littéraire ukrainienne) (155). — **A. Jakovliv:** Le droit romain dans les tribunaux ukrainiens au XVII<sup>e</sup> siècle (158). — **B. Kroupnyckyj:** «L'Histoire de l'Ukraine et des Cosaques ukrainiens» de J. Ch. Engel et «L'Istoriya Rusov» (162). — **S. Dragomanov:** La «Hromada» de Genève (166). — Souvenirs sur M. Dragomanov (170). — **V. D.:** A. Krymskyj (173). — **L. O-tch:** «Le livre blanc» (le nom «Biélorussie») (175). — **E. Borschak:** «Le testament de Pierre le Grand» (178). — Herzen, l'Ukraine et Chevtchenko (183). — Un autographe parisien de Chevtchenko (185). — Honoré de Balzac (186). — L'Ukraine et les Ukrainiens dans la correspondance de Balzac (188). — Correspondance (191). — **Documents:** **V. Sitchynskyj:** Un portrait authentique de Mazepa (192). — Un discours en français de Mazepa (194). — **V. Senioutovitch - Berejnyj:** Une épitaphe romaine (196). — Bénès vu par M. Chapoval (197). — Une lettre de Jar. Fedortchouk (199). — **Pages oubliées:** Une préface de Kvitka-Osnovjanenko (1834) (200). — Nécrologie: Maxime Hechter (202). Paul Boyer (205). Emmanuel Mounier (209). O. Panejko (210). — Chronique: Le jubilé d'Henri Grégoire (211). — Les Etudes Slaves à Lund (216). — Nos échos (218). — Comptes-rendus et analyses (220). — **Ucrainica.**

Редактування цього збірника закінчено 1-ого липня.

## «УКРАЇНА»

Українознавчі збірники за редакцією I. Борщака, з участю видатних українських науковців.

Виходить двічі на рік.

Передплата на два збірники за 1950 рік з пересилкою 300 фр.

Ціна окремого збірника з пересилкою за кордон 225 фр.

Гроші висилати на поштове кonto: **C.P. Paris. C. 7247 19.**

**Mr. SENIOUTOVITCH V. 186, Bd. Saint-Germain, Paris (VI<sup>e</sup>).**

Рукописи, що їх висилають автори до редакції «України», мають бути передруковані на машинці на одному боці аркуша, або, як писані від руки, — зовсім читкі. Редакція застерігає собі право скорочувати рукописи.

За всі жепідписані статті відповідає редакція.

*Передруковувати матеріали з «України» дозволяється,  
але з зазначенням джерела.*

# УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО І ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

1950.

ЗБІРНИК ТРЕТИЙ.

ПАРИЖ.

## Україна в Парижі

МАНДРУВАННЯ Й ПАМ'ЯТКИ

II.

### Папери Пилипа й Григора Орлика

НАЙЗВОРУШЛИВІШІ хвилини, що я їх пережив у Національній Бібліотеці, є зв'язані з особою Григора Орлика. Ця особа так мало була відома в нас, що, приїхавши до Парижу, я все ще не був певний, чи перебування гетьманича в Парижі не є взагалі легендою.

Перші мої кроки в ділянці розшуків були невдатні: бракувало мені досвіду праці в архівах. Тому, після тримісячної праці в архівах і Національній Бібліотеці, я кинув усюку надію знайти щось про Григора Орлика. З самовпевненістю, притаманною молоді, я навіть вирішив, що Григор Орлик взагалі не існував. Та доля таки усміхнулася мені.

Було це 8-го березня 1920 року. Близько 12-ої години дня я скінчив свою щоденну працю в Національній Бібліотеці й збирався вже вийти з залі дружків. Ті, що працюють при вулиці Рішельє, знають, що після того, як повернеш використані книги, треба, щоб вийти з залі, пройти біля довгих низьких столів, де звичайно переглядають різні довідники, що знаходяться в самій залі праці. Кожного разу, коли я проходив біля тих столів, я мимовільно кидав оком на розгорнуті довідники, що лежали на столах. Того пам'яткового дня, 8-го березня 1920 р., я теж глянув на якийсь довідник.

Шо ж я побачив?

На розгорнутій сторінці чорним по білому стояли магічні для мене від деякого часу літери О R L I K... Цей довідник був показником до збірки «Французької Газети».

Жодного сумніву не було: в «Gasette de France» за 1759 рік щось западувалось про Орлика. Але може це був тільки омонім моого загадкового героя? Щоб дістати остаточну відповідь на це питання, треба було, річ ясна, бачити саму збірку «Французької Газети» за 1759 р., але, за правилами Національної Бібліотеки, я міг одержати цю бажану для мене книгу тільки наступного дня. Читач легко може собі уявити, яка лихоманка трясла мене того дня і тієї ночі...

Другого дня я був на вулиці Рішельє ще до відкриття Бібліотеки, а о 9½ год. я вже перегортав збірку «Французької Газети» за 1759 рік. Жодного сумніву більше не було. Той річник «Французької Газети» містив повідомлення про смерть Григора Орлика, що дійсно існував і на-

глядати сторінки. На разі... не вірю своїм очам. Бачу: Château de Dinteville... Та цю ж адресу та назву цього замку я бачив десятки разів у листах Григора Орлика. Знаючи, що в Григора Орлика були французькі «свої», шукав я їх через газети, та без жодного наслідку. І ось, за «Ботеном», що його я випадково взяв до рук, виходило, що замок, де мешкав Григор Орлик, існує й досі. Але хто в ньому мешкає тепер?..

Чи треба тут казати, що побачення з українцем, який, хоч і спішившись, але все ж прийшов, мене вже менш цікавило?

Того ж таки вечора я надіслав листа до замку Dinteville, на ім'я «власника», в якому оповів коротко, хто був Григор Орлик. Десять за тиждень я одержав відповідь від графа de la Ville de Baujeu (так звали тодішнього власника замку), який старечим письмом твердив, що в їх роді дійсно були якісь «поляки», але що прізвище Орлика він чує вперше. Власник замку додав найважливіше: в нього зберігаються старі документи чужими мовами, що їх він охоче дозволить мені розглянути.

Я поїхав у Dinteville і знайшов там папери Григора Орлика. Поміж ними були такі реці, як «Вивід Прав України» Пилипа Орлика, Бендерська Конституція 1710 р. з важливими примітками самого тетьмана Орлика й сила інших документів, що їх частинно я використав у своїй книжці «Григор Орлик»...

### III.

Всі ті, хто працюють у рукописних відділах бібліотек, знають, що найбільше вони можуть відшукати щось нового поміж, так званими, *Miscellanea*, себто збірками, де перемішано рукописи різноманітного роду, що їх зміст рідко, навіть, дістается до каталога. Поповав і я на такі *Miscellanea*. Але в Національній Бібліотеці їх справжня тьма-темрява, без сонця й стежок. Щоб зорієнтуватися в такій тьмі-темряві, треба витратити чимало часу, мати добре очі й, найголовніше, багато терплю, бо нудних речей — до схочу в стародавніх *Miscellanea*.

Одного літнього дня доля таки винагородила мене за таку нудну працю. Працював я тоді над збіркою, що мала досить таки глуху назву: «Туреччина, Польща, Трансильванія». Ця груба збірка довго залишалася для мене нецікавою. Та от, нарешті, я натрапив на рукопис із знайомим мені текстом, — текстом «Історії Карла XII». Рофлянувши близче рукопис, я переконався, що маю в руках якусь чернетку Вольтера, з його автентичними нотатками, його запитаннями й відповідями... Одне слово, я опинився в лябораторії Вольтера, — та ще в якій! — в лябораторії, де складалася голосна праця, що в XVIII в. рознесла українську справу по цілій Європі.

Невже я натрапив на щось невидане з Вольтерової спадщини? Це здавалося неймовірним: можна уявити собі, скільки то вчених займалися Вольтером... Отож, затримавши для себе цю «таємницю», почав я шукати по цілій Вольтерівській літературі, чи не знайдуться там матеріали, що на них оце я натрапив у Національній Бібліотеці. Та ніде я цього не знаходив. Сумніву бути не могло: я таки знайшов невиданого Вольтера... Щоб мати, так би мовити, безсумнівну певність щодо мого лінекс-криття, вирішив я мою «таємницю» виявити кустосові рукописно. Її відділу, що ним був тоді відомий, вже покійний тепер, учений, саме знаєль XVIII століття.

— Пане директоре, можна вас запитати?  
 — Будь ласка...  
 — Я знайшов тут один невиданий рукопис і хотів би мати вашу досвідчену думку про нього.

— З приемністю... А що це за рукопис?..  
 — Невидані нотатки Вольтера про його «Історію Карла XII»...  
 Ніколи не забуду погляду, що кинула на мене ця велими заслужена в науці людина; так, мабуть, дивляться на людей, що їх вважають за божевільних...  
 — Що?.. Невиданий Вольтер?.. Мій молодий друже, це в вас ваші літа говорять... Невиданого Вольтера в нас не існує...

— Але ж прошу...  
 Я починаю пояснювати, підвищую голос... З столів на мене дивляться, як на якогось дикуна, що порушив спокій у храмі.  
 Кустос бере, нарешті, рукопис, що його я цілий час намагався дати йому, довго розглядає його й у кінці, з жалем і майже проти свого бажання, вимовляє:

— Так, це дійсно відкриття, але, молодий чоловіче, не треба бути зарозумілім, це — випадок...

З кустосом у нас потім наладналися якнайкращі взаємини, а коли, за якийсь час, я використав знайдені матеріали в розвідці, що її видрукував М. Грушевський в своїй «Україні», мій кустос навіть був задоволений.

Тепер цей кустос в іншому світі, де нема ніяких текстів Вольтера, виданих чи невиданих, але я й досі бачу його обличчя й очі, коли старечі руки перегортали січневе число київської «України», де з'явилися Вольтерівські рядки, що їх він мав зберігати...

\*  
\*\*

Вулиця Рішельє, в частині, що тягнеться від Національної Бібліотеки до майдану «Французького Театру», — одна з найгарніших і найшляхетніших дільниць у світі... Що стрелило до голови Растворині, тому самому, що спалив перед французами Москву 1812 р., а проте вибрав Париж, щоб саме тут доживати свої останні роки; Растворині, який одного дня, 8 лютого 1821 р., писав до графа Воронцова: «Треба, щоб трава росла на вулиці Рішельє» (1)... Якби це химерне, як не сказати більше, бажання Растворині здійснилося, — скільки скарбу втратила б історія взагалі, а українська історія зокрема!

Ця думка настирливо ворушилась в голові, коли виходиш після 6-ої години вечора з будинку Національної Бібліотеки й поволі, ще під впливом минулого, яке панує необмежено в шляхетному будинку Кольбера й Мазаріні, — прямуєш до майдану «Французького Театру»...

Останні свідки українського минулого, зв'язаного з вулицею Рішельє, це, поперше, будинок № 50, де жила одного часу маркіза Помпадур, коханка Люї XV, що грала не абияку політичну роль. Але не коханка Люї XV цікавить українського мандрівника на вулиці Рішельє, а маркіза Помпадур, що, невідомо чому й як, зібрала в своїй книгозбирні шілу французьку україніку, між якою славний Боплан займав почесне місце. (2).

1) Архівъ Воронцова, VIII, 413.

2) Див. наше: «Ucrainica маркізи Помпадур», львівський щоденник «Громадський Вістник» 1923, № 43 (197).

Другий свідок нашого минулого — це будинок під № 67, де за часів другої Імперії містилася книгарня А. Франка, головний склад, так званої, «Російської» й «Польської Бібліотеки», заснованої й редактованої князем Августином Голіцином, що помер в 1875 р. Цей нащадок Гедимина, що навернувся на католицьку віру, прислужився чимало до ознайомлення Франції з українським минулим, перевидавши «україніку», яка віддавна зникла з книгарського ринку. Голіцин перевидав спомини Манштейна, російського полковника німецького роду, що описав становище України під мооковською владою за часів цариці Ганни; уривок історії Церкви Бароніоса про проголошення у Ватикані руськими єпископами Унії (*Legationes Alexandrina et Ruthenica ad Clementem VIII*, 1866); «Історію козацької війни проти Польщі», П'єра Шевальє; «Опис України», Бопляна, що до нього Голіцин додав цінний уступ з невиданими матеріалами...

Цей нащадок Гедимина, що втратив усе в Росії через свої релігійні переконання, — багатство, гонори, — і мусів залишити свою батьківщину, завжди у своїх працях ставився прихильно до України, і його не можна не згадати в наших паризьких мандруваннях.

Ілько Борщак

## М. Грушевський і українська мова

### I.

Українська громадськість знає Михайла Грушевського, головно, як славетного історика і видатного публіциста. Але чи всі знають про те, що в обсяг його національно-культурних інтересів входила також і українська мова? Михайло Грушевський питання мови вважав органічною частиною загального українського питання. Але підходив він до цього питання не з філологічними замірами, не з лінгвістичною мірою, бо ця сторона зasadничого значення для нього не мала; до питання мови він підходив, як до могутнього культурного знаряддя. Через те його цікавить насамперед не мова взагалі, а мова культурна, літературна. «Справа літературної мови й зостається одним з основних пунктів в українському питанні», — так пише він у передмові до збірки статтів «Про українську мову і українську справу». (1).

Хоч праця над мовою, як і взагалі праця над культурним розвоєм українства під час заборони, провадилася більше на галицькім ґрунті, та з усім тим українську культурну мову, на думку Грушевського, віяк не можна назвати “галицькою” мовою, як часто це робили. “Невірно це і кривда українцям з Росії, які велику участь брали у виробленні цієї мови і нестерті впливи на ній положили”. (2).

Правда, українська культурна мова не дійшла ще цілковитої кристалізації. Багато в ній такого, що “було вживте чи зложене на швидку руку і чекає, щоб замінили його висловом чи оборотом ліпшим, більше відповідним духові української мови”. (3). Треба ще багато працювати впродовж цілих поколінь. І тут

1) Статті й замітки, Київ, 1907, стор. 23. Ці статті друкувалися в «Раді», в №№ 6, 8, 31, 51, 59, 83, 89 за 1907 р. (Примітка редакції).

2) «Про українську мову і українську справу», стор. 8.

3) Теж там.

Грушевський з рішучістю застерігав проти тих хибних поглядів, наче культурну українську мову треба будувати заново, на нових підвалах, окрім від "галицької" мови. "Ігнорувати цю культурну мову, — каже Грушевський, — вироблену такою важкою працею кількох поколінь, відкинути, спуститися на дно й пробувати незалежно від тієї "галицької" мови творити нову культурну мову з народніх українських говорів наддніпрянських чи лівобережжих, як деякі хочуть тепер, — це був би вчинок страшенно шкідливий, хибний, небезпечний для всього нашого національного поступу. І ті земляки наші, що гудять та гидують і інші збриджують, дискредитують цю культурну мову, лиху послугу роблять тим українству, коли находитъ послух і віру для своєї критики серед земляків". (4).

Культурна або літературна мова в оцінці Михайла Грушевського — це не святочна прикраса, а буденне знаряддя національно-культурної праці. "Літературна мова — це ж все таки перш за все знаряддя, "орудіє" щоденного культурного життя, а не якийсь твір артистичний, здатний на те тільки, щоб повісити його на стіні в церкві й бити перед ним поклони, як перед "святинею красоти". Артисти слова, вроді Фльобера або Ніцше, нехай роками шліфують, виробляють, викінчують свої архітвори. Ми, робітники біжучої хвилі, слуги сучасних потреб українського народу, не можемо чекати того часу, аж поки наша мова так виробиться, так скристалізується, щоб можна було виробляти публіцистичну статтю, чи наукову розвідку, як ювілірну ціцьку, та й шкода так ціцькатися з ними. Досить буде, коли мови цієї вистачить на те, щоб обмінюватися думками, порозуміватися і посувати наперед нашу культуру й політичну національну роботу". (5).

Грушевський добре розумів, що з розвитком націй і національних культур розвиваються й національні мови, як основні чинники цих культур. В наші часи, — каже він, — нема вже старих універсальних культурних мов, кожна народність розвиває свою рідною мовою культурну роботу; ввесь культурний запас зберігається на рідній мові; культурна мова стає питанням життя і смерти, "бути чи не бути" національного існування. Від розв'язання цього завдання залежить, чи перейде даний народ до культурних націй, чи залишиться на становищі вищих (*minderwertige*) народів, що можуть задовольнити власними засобами лише нижчі культурні потреби свого суспільства, а для задоволення вищих потреб вони примушенні вдаватися до чужої культури, чужої мови. (6).

Звідси у нього випливає найпекучіша потреба в інтересах розвитку культури мови — запровадження національної мови, як викладової мови, в школі. Університетська освіта рідною національною мовою не тільки збагачує культуру мови, ставить її в рівень з іншими культурними мовами, але й також високо підносить національну свідомість народу. "Поки мова не здобуде собі місця в вищій школі, поки вона не служить органом викладання в університетах та в інших учбових закладах, поки вона не стала знаряддям наукової праці у викладанні і літературі, доти суспільство, народність, що розмовляє цією мовою, почуватиме себе на становищі "нижчої, культурно неповноправної нації". (7).

З болем у серці відчував Грушевський ту велику культурну втрату, яку несе український народ, маючи на своїй національній території кілька державних, але не рідних, університетів та вищих шкіл з нерідною мовою викладання. Адже викладання українських дисциплін, незалежно від мови викладання, і викладання українською мовою — це дві різні речі, яких ніяк не можна змі-

4) Теж там.

5) Теж там, стор. 12.

6) «Освобождение России и украинский вопросъ», СПБ., 1907, стор. 174.

7) Теж там, стор. 175.

шувати. Щоперше, — це постулат не тільки український, але й загальнонауковий; подруге, — це вимога українського національно-культурного розвитку. Михайло Грушевський ставив це як аксіому. "Кожний українець, що усвідомлює національно-культурні інтереси свого народу, повинен в принципі стояти за те, щоб в університетах України всі курси університетської програми викладалися українською мовою". (8).

Але не одна тільки університетська освіта українською мовою привертає увагу М. Грушевського. Його не в меншій мірі цікавило питання української мови в шкільній освіті взагалі. Вже пізніше, в статті "Мова панська і жицька" ("Село", 1909, ч. 13), М. Грушевський писав і домагався, що треба дітей учити українською мовою, "щоб діти науку ту лекше розуміли, краще і лекше навчилися всього, чого іх учать", тоді б і російську мову знали краще, а то "не то що сільські школярі, а навіть ті українці, що покінчили високі школи, звичайно не говорять добре по-руському, так що природженні росіянам зараз пізнають такого по мові і посміхаються з нього. А що ж казати про сільського школяра". "І не дивно, — писав Грушевський в іншій праці, — що українське населення має менше користі від винішньої народної школи, ніж населення великоруське, що насліди шкільнного навчання серед нього значно нижчі і рецидив неписьменності проявляється в жахливих розмірах". (9).

## II.

Кожна культурна мова відрізняється від природної мови (живої мови неосвіченого народу) тим, що вона має в собі елемент штучності, який надає мові загального характеру, робить її дещо стандартною, спільною для всієї національної території. Така загальна мова не з природи дається людині, а вивчається, щоб її розуміти, нею орудувати. Звідси виходить, що кожна культурна людина до певної міри двомовна істота: одна (природня) мова сприймається ще з молоком матері, друга (культурна) — вивчається в школі. Вивчається, власне, не сама мова в своїй істоті (бо така мова сприймається з дитинства), а лише її штучний елемент, той елемент, що робить мову культурною (літературною) і спільною для користування й розуміння всім членам нації. Отже, кожна культурна людина мусить вивчати свою національну культурну мову, бо ніяка культурна мова з природи не дається.

На цю важливу сторону питання мови звернув увагу й М. Грушевський. "Але ж помилуйте, скажуть мені любезні землячки на мою раду учитися української мови, — що це за рідна мова, коли треба її вчитися? Ми добиваємося прав української мови через те, що вона нам своя, рідна, а ви кажете її вчити, наче чужу! Що ж тоді за користь з своєї мови?". (10). Бояться наївні землячки, що, вивчаючи рідну мову, вони цим самим дають зброю ворогам в руки, які можуть подумати, що українська мова чужа українському народові. Але є й протилежного напрямку люди, які не цікавляться українською мовою, гадаючи, що вистачить їм для будування української культури й російської мови, якою вони володіють без "труднощів", а українську мову, бачите, ще треба вчити, гаяти даремно час". Михайло Грушевський суворо картає тих і других земляків, що, не маючи достатньої національної свідомості, йдуть лінією найменшого спротиву. Він указує їм якраз протилежний шлях: "Всі вчаться рідної мови, а наша біда така, що треба вчитися її більше, ніж кому іншому". (11). Ці слова Грушевського, сказані ще коло сорока

8) Теж там, стор. 175.

9) «Український вопросъ». Москва. 1917. стор. 24.

10) «Про українську мову і українську справу», стор. 13.

11) Теж там.

років тому, залишаються в силі й тепер ще, бо й тепер, на жаль, нам треба вчитися рідній мові більше, ніж кому іншому.

## III.

В боротьбі за українську мову М. Грушевський віколи не розгублювався в філологічних дрібницях, які для нього не мали принципового значення, бо й не входили в його компетенцію. “Єднаймося, порозуміваймося такою мовою, яка єсть, а там “оставим астрономам доказувати”... Нехай філологи наші на свободі доказують і вияснюють, що це слово або оборот не в дусі української мови, що той чужий вираз можна замінити своїм, українським. Послухаемо їх і як переконаємося їх доводами, будемо самі так писати. Тільки не стіймо, заложивши руки в кешені серед цих філологічних і діялектологічних суперечок. Шкода часу, гайда до роботи”. (12).

Грушевський картас “крайній партикуляризм у справах мови, провінціяльний патріотизм, який вимагає, щоб газета писалась мовою його села, а все українське письменство не виходило за межі словаря його повіту. Ці претенсії кожного, щоб Україна йшла до нього, й неохота поступитися самому хоч кроком до неї, — зробити невеличкі зусилля, щоб увійти, так сказати, у все-український фарватер літературного й культурного руху; цей страх перед всяким сміливішим, повнішим виступом так само в справах мови, як і в інших національних справах, — вічне побоювання, що скаже повітова “Марія Алексеєвна” про якийсь такий сміливіший виступ, — все це проявляє ослаблення національної енергії”. (13).

Кожна людина “говорить хоч трошки одмінно від іншої, кожне село має свої особливості мови”. Але ж “книжки й газети для цілої України і не можуть потрапляти під те, як говорять в тім чи іншім селі чи околиці”. (14). Літературна мова, як культурна мова нації, є мовою загального користування і через те повинна мати якісь загальні, спільні для всієї національної території норми, і в жоднім разі не може поступитися перед будь-якими примхами партикуляризму, провінціяльного патріотизму, бо тоді вся творча енергія народу піде не на піднесення національної культури, а на її зниження. Така постава питання не викликає в Грушевського ніякого сумніву. Він наводить приклади, як інші народи з сильнішим національним духом переводили сміливіші операції над своєю мовою. Так, наприклад, румуни в XIX ст. перевели радикальну реформу своєї мови, вичистивши її від елементів слов'янських та інших і заповнивши їх місце елементами романськими. Чехи теж “в розмаху свого національного відродження” постановили знаціоналізувати свою мову і замінити чужі вирази своїми, навіть загально-світові слова, як театр, музика тощо. Вони свою мову “перевели через книгу й школу, проведуть через народну мову, і через століття віхто не буде дивуватися тим словам, як не дивуються в Росії російським “влечатльніямъ”, “средоточіямъ”, “міросозерцаніямъ” і іншим дивоглядамъ”. (15).

Особливо гостро засуджує Грушевський суперечки про мову й правопис, які, розуміється, ніякого зasadничого значення не мають і які він уважає язиками гіршими від єгипетських, бо вони точать українство. “Скільки непорозумінь, ростічі, неохоти вони викликали і викликають далі! Як руйнують і без того слабкі сили нашої інтелігенції, як деморалізують публіку з народу та пів-інтелігенції! Просто це національне лихो!”. (16). Він закидає галицькому гро-

12) «Про українську мову і українську справу», стор. 12.

13) Теж там.

14) «З кінцем року» («Село», 1910, ч. 50).

15) «Про українську мову і українську справу», стор. 17.

16) Теж там, стор. 5.

мадянству, що воно займається суперечками про мову й правопис. “Чубляться за мову між собою із “українцями”, а за тими суперечками про мову і правопис лишають облогом, з своєї сторони, поле просвітньої й культурної роботи”. (17).

Ідея єдності української нації — це провідна ідея в концепції Грушевського. Ця єдність насамперед мусить бути засвідчена в мові. Грушевський це дуже добре розумів і через те він так палко обороняв єдність термінології для Галичини і Наддніпрянщини. “Треба єднатися, концентруватися, а не ділитися, не розбігатися”. Нарікання на неясність, нерозуміння — це, на думку Грушевського, є ніщо інше, як небажання з боку української інтелігенції “зробити ту малу роботу — присвоїти собі культурну українську мову, її термінологію”. На мову Грушевський дивиться справедливими очима, як на змінну категорію, яка не може бути замкненою в межі якоїсь непорушної норми. “Поки народ живе, живе і його мова. Ні я, ні ви, читачу, не вгадаєте, якож буде мова наша літературна й наукова, її термінологія, її правопис, навіть за п'ятдесят літ — як будуть писати й говорити наші внуки”. (18).

Михайло Грушевський закликав усіх до одностайності. Іти до цієї одностайності треба “дорогою обопільних уступок і толерантності, побажливости для всяких відмін життя й мови, діялектологічних і культурно-історичних відмін різних частин великої української землі, а не кидатися, як би на червону хустку, на кожну язикову чи правописну відміну, якої “у нас не вживають, у нас не розуміють”. Він застерігає не замикатися в “тісні провінціальні криптерії”, щоб “не розбивати велику українську землю на частки з окремою літературною мовою і правописом. “Не чіпатися того, що ділить і роз’єднує поодинокі часті української землі, а пильнувати того, що лучить і єднає їх докули, і це зміцнює й розвиває мусимо”. (19).

Таким чином, Михайло Грушевський має ще одну велику заслугу перед українською нацією. Пошана до української мови, як до великого національного чинника, ще більше підносить його авторитет перед народом, як видатного вченого і як великого громадянина української землі. Все своє життя, всю свою наукову діяльність (а вона в нього аж занадто велика) він зв’язав лише з українською мовою, надрукувавши нею тисячі своїх праць. І це було тоді, коли над ним тяжіла панівна російська мова й приваблювала красою своїх перспектив. Але він не завагався, щоб промінати розкішний панський одяг на “мужичий” сіряк, офіційну повноправну російську мову на невизнану, безправну українську мову. Цей сміливий вчинок молодого тоді ще вченого, Михайла Грушевського, викликав велике здивовання серед професорів Київського університету і навіть обурення, особливо в проф. Т. Флоринського, відомого україножера, що ніяк не міг примиритися з думкою, щоб такий великий талант міг промінати близьку кар’єру російського професора на малоперспективну в його очах діяльність українського вченого. “Автор цих рядків (так пише Флоринський), а також і інші професори історично-філологічного факультету університету св. Володимира, не можуть не переживати почуття душевного смутку і образи, знайомлячись близче з різновордними фактами діяльності Грушевського, як керівника літературно-сепаратистського руху в Галичині... Замість того, щоб, користуючись своїм становищем ученим професором, роз’яснити прибічникам народницької партії всю неприродність, штучність, безґрунтовність і безплідність їх літературних замірів і українофільських плянів, він виступив ширим борцем такої справи, яка закриває галицьким і буковинським малоросам приступ до загально-російської літератури... Яка невідома і темна

17) Теж там.

18) Теж там, стор. 22.

19) Теж там, стор. 20.

сила (що далі продовжує Флоринський) штовхнула молодого ученого, з якого міг би бути добрий діяч російської науки, ва шлях надто сумнівного служіння близькому до нього малоруському народові і батьківщині, що вигодувала й виховала його". (20).

Але сталося якраз протилежне. Михайло Грушевський створив собі невмиручу славу, але не русофільським кар'єрізмом, а невтомною працею на рідній ниві української науки, на ниві рідної національної культури. Він перед усім світом засвідчив, що український народ має свою культуру і науку, має свою культурну і наукову мову.

П. Ковалів

## Невіддільна спадщина

(КІЛЬКА СЛІВ ПРО УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМИ)

**Ч**ЕРЕЗ УСЮ ІСТОРІЮ української літературної мови проходить проблема ставлення до, так званих, церковнослов'янізмів. Від витриманого в своїй церковнослов'янській основі Остромирового евангелія (1056) до майже сuto народногою свою мовою Пересопницького евангелія (1556-1561), — цей шлях визволення від пут давньої болгарщини, шлях до перемоги народної стихії в мові, забрав півтисячоліття. Однаке, тоді, коли здавалося, що народна українська мова, опанувавши в таких текстах, як Пересопницьке евангеліє, або Крехівський апостол, самий осередок церковнослов'янізму — канонічну церковну літературу, може вже цілком тріумфувати, — тоді починається рух, називаний в історії нашої мови церковнослов'янською реакцією. Церковнослов'янізми знову набирають прав громадянства і завойовують жанр за жанром: церковну літературу, драму, вірші, наукові книжки тощо, лишаючи народній мові кінець-кінцем тільки царину гумору, сатири і лише почасті ліричної пісні.

З Шотляревським починається нова хвиля визволення від церковнослов'янізмів, доходячи свого вершка в раннього Шевченка ("Кобзар" 1840 р.). Але в своїх дальших творах, особливо останніх (після 1856 р.), Шевченко знову щедро впроваджує в українську літературну мову церковнослов'янізми, а П. Куліш не тільки робить це практично, ба й гаряче боронить теоретично. Етнографічне зацікавлення й народництво знову видають гасло етнографічно-чистої мови, — Іван Нечуй-Левицький демонстративно проголошує культ "мови баби Палажки", — і церковнослов'янізми виганяється з мовного вжитку. Але також не надовго. За наших днів, починаючи від розквіту символізму в українській літературі, знову починається відродження церковнослов'янізмів, при чому надзвичайно цікаво, що воно охоплює письменників найрізноманітніших політичних напрямів і літературних стилів, від Тичини, Усенка й Рильського — до Маланюка, Барки й Яра Славутича.

Таким чином, в історії української літературної мови раз-у-раз хвиля боротьби з церковнослов'янізмами змінюється протилежною хвилею. Кожна з них має свої конкретні суспільно-історичні причини, що про них тут не місце говорити. Але вже самий факт постійного відновлення церковнослов'янізмів у літературній мові говорить, що вони в ній не випадковість, не чиясь індивідуальна примха, а глибоко органічний складник. На першому-ліпшому прикладі

20) Проф. Т. Флоринський, «Малорусский языкъ и „украинско-русский“ литературный сепаратизмъ». СПБ., 1900, стор. 99-100.

легко пересвідчитися, як збіднюються літературна мова, особливо в царині абстрактної лексики, коли з неї усунути церковнослов'янізми.

Ось приклад з тих перекладів, що їх робив Михайло Старицький з Пушкіна. У поезії Пушкіна "Отцы пустынники" є ціла гама абстрактних понять, — і більшість з них висловлена церковнослов'янізмами: *праздность, любоначалие, смиреніе, терпкніе, ціломудріе*. Старицький, до певної міри скутий етнографічними настановами своєї "народницької" доби (хоч він і дуже часто проправав їх), знаходить відповідник у народній мові тільки до слова *терпкніе* — *терпливість*. Слово *любоначалие* він змушений передати цілим виразом: *заздрість до влади*. Для *празднословія* він змушений подати аж три відповідники: *гордота, марність, лихословіє* (при чому третій — сам церковнослов'янізм). *Ціломудріе*, явно спрощуючи, він перекладає *чистота*. Нарешті, для *праздности і смиренія* він змушений вигадати новотвори: *недійсність і сумиріння*. Все це, як на той час, мовні досягнення; але вони аж ніяк не рівнозначні церковнослов'янізмам первотвору.

Це відчував і сам Старицький. Церковнослов'янська мова, позиченням або калькуванням,увібрала в себе величезні скарби давньо-грецької абстрактно-філософської й богословської мови, — а ледве чи яка в світі народня мова може такими скарбами похвалитися. В цьому і є головна внутрішня причина тяжіння української літературної мови до церковнослов'янізмів, вічного відродження їх. Та її потреба культурної переємності, зв'язку з нашою старою культурною традицією, теж раз-у-раз покликає до нового життя церковнослов'янізми.

І нема тут нічого особливо дивного. Хіба романські мови, на чолі з французькою, не вдаються раз-по-раз до невичерпного латинського джерела, шукаючи там абстрактної й науково-термінологічної лексики? Хіба англійська мова не черпає з французько-латинської криниці? Хіба російська й болгарська мови не ввібрали в себе органічно церковнослов'янські елементи?

Отже, пояснення вимагає не так звертання до церковнослов'янізмів, як те відштовхування від них, що від часу до часу відновляється в історії нашої літературної мови. Якщо ми приглянемося до того, коли саме це відштовхування виходить назоверх, то побачимо, що це бувало якраз у ті часи, коли український народ стояв на переломі від етнографічної маси до національності — і шукав доказів своєї окремішності саме в своїй етнографічній чистоті. А поверталися церковнослов'янізми або тоді, коли цей рух бував розбитий і штучно зупинений (кінець XVI століття), або навпаки, коли він досягав свого — і народ підносився на рівень нації — якщо не в реальному тривалому державному існуванні, то бодай у свідомості. Так було із зрілим Шевченком і П. Кулішем, так є й за наших днів. З цього погляду, сміливе черпання церковнослов'янізмів відповідає тому етапові українського історичного розвитку, коли наша національна свідомість вже настільки зміцвала, що може дозволити собі вийти з етнографічних рамок і вибрати в себе елементи вселюдської культури, — тим більше, що в церковнослов'янізмах ці елементи приходять в уже засімільованому впродовж тисячолітньої історії української Церкви і української культури вигляді.

Ми вже давно переростили етнографізм, ми усвідомили українськість усього понадетнографічного в нашій історії: Київської і Литовсько-Руської Держави, греко-болгарської (з походження) Церкви, старої нашої, не народною мовою писаної літератури, а отже — і церковнослов'янізмів. Відмовлятися від них — означає якоюсь мірою відмовлятися від нашої історії в ім'я нібито позаісторичної, сталої етнографії. На це може піти етнографічна маса, але не нація.

Ось чому, на нашу думку, українська література, не повертаючися до церковнослов'янщини в цілому, — це вже перейдений етап, — може і навіть повинна безбоязно використовувати, де це доцільно, історично засвоєний набуток — церковнослов'янізми, особливо в позначенні абстрактів, — збагачуючи цим нашу мовну культуру взагалі (як це вже практично і робиться, незалежно від тих чи тих поглядів наших мовознавців).

Практичне значення має тут питання про дозування цих церковнослов'янізмів. Але це питання ледве чи можна розв'язати априорі, бо, власне, все залижить тут від кожного конкретного випадку і від мовного такту письменника. Безоглядне використання церковнослов'янізмів у побутовому вжитку, як це є в часто цитованому уривку з щоденника Петра Могили (Въ градѣ Бѣлоцерковскому Яну Пискловскому родися дщи. По обычаю же баба, въспрѣмши отроча, пупокъ урѣза, нъ недобѣрѣ связа. Не внемши ж се бабѣ, положи отроча въ корытцѣ, обѣ иощь же кровь изъ отрочате течаше пупкомъ, кровю же исплѣвъ, умираше"), з химерним помішанням слів різних стилістичних плянів у "передачі суте побутової подїї справляє хіба комічне враження. Цей ефект розумів і свідомо використовував Шевченко в таких поезіях, як "Умре муж велий" тощо, а в наші часи подеколи знаходимо його застосування в сатириків і гумористів. Але як засіб стилістичного врізноманітнення, "блеїзації" або "патетизації" мови, а почасти як одне з річищ, якими допливає абстрактна лексика, — церковнослов'янізми тепер актуальні, як і сотні років тому, хоч і не в такій мірі.

Не в такій мірі, бо, стверджуючи церковнослов'янізми як невіддільний складник української національної літературної мови, безсторонній мовознавець мусить відразу підкреслити, що питома вага церковнослов'янізмів в українській мові незмірно менша, ніж, приміром, у російській. Якщо навіть нейти за С. Булічем чи Ол. Шахматовим, які, власне, характеризували російську літературну мову як схрещену російсько-церковнослов'янську, все таки не можна не визнати, що церковнослов'янські елементи наскрізь просякли російську літературну мову і що її годі без них уявити. Характеристично, що революція, від якої дехто сподівався, що вона очистить російську літературну мову від "контрреволюційних" церковнослов'янізмів (Арватов), зовсім не мала такого впливу; навпаки, церковнослов'янізми культівуються навіть в офіційній російській мові останніх десятиліть.

У протилежність цьому, в українській літературній мові церковнослов'янізми відіграють ролю ніяк не рівнорядного з народнім, а другорядного, хоч і важливого складника. Це стало можливим тому, що та схрещеність і двопляновість, яка, кінець-кінець, більшою чи меншою мірою характеризує кожну літературну мову (етнографічно незаймані літературні мови — це або мрія романтиків-народників, або вияв нерозвиненості літературної мови), в українській літературній мові здійснена схрещенням двох діалектних елементів — центрально-українського, сперого на народно-селянську основу, і західно-українського, збагаченого сильними центрально-европейськими впливами, з другого боку. Питання це виходить поза межі цієї статті (автор присвятив йому свою працю "Галичина в формуванні нової української літературної мови", Мюнхен, 1950), тут його порушено тільки мимохідь, для того, щоб указати, чому, при всій їхній стилістичній і культурно-традиційній вазі, церковнослов'янізми в українській літературній мові далеко не можуть тепер посісти те місце рівнорядного з народною основою складника, яке вони мали в давні століття в нас і які вони зберігають тривало в російській літературній мові.

Ю. Шерех

## Римське право в судах України XVII в.

**ВІЙНА** за визволення України з-під влади Польсько-Литовської держави під проводом гетьмана Б. Хмельницького 1648-55 р.р. скінчилася звільненням частини української національної території обабіч Дніпра та утворенням Української держави, що дісталася назву «Війська Запорозького», пізніше — «Малої Русі». За польсько-литовської влади на цій території існувала система загальних, так званих, «статутових» (шляхецько-станових) судів: земських, гродських, підкоморських. У містах та містечках існували міські суди Магдебурзького права. Загальні суди застосовували загальний кодекс законів — «Литовський Статут» 1588 р. на «руській» мові, що його офіційне друковане видання вийшло у світ з друкарні братів Мамоничів у Вільні року 1588. Міські суди застосовували «правні книги» Магдебурзького права у формі латинських та польських перекладів німецьких збірників цього права (*Sachsenspiegel*, *Weichbildrecht*) та компілятивних праць польських правників (Яскера, Шербича, Гроїцького та ін.).

Після утворення Української держави статутові шляхецькі суди були скасовані, натомість була запроваджена система козацьких судів: сільських, сотенних, полкових, на чолі з Генеральним Судом, що до 1730 р. діяли спільно з міськими судами Магдебурзького права. Але закони, що раніше були чинними в Україні, не були скасовані; вони були ствердженні в договорі Б. Хмельницького з Москвою 1654 р.: цар підтвердив «Війську Запорозькому» автономію суду «по тим правам і привілеям», що їх були надали польські королі та великі князі литовські. Таким чином, козацькі суди продовжували застосовувати Литовський Статут 1588 р. на цілій території Української держави, як основне «преднєйшое» право. Так само й книги Магдебурзького права стали за юбов'язкові збірники цього права для міських і для козацьких судів (для останніх, як субсидіарне «християнське» право). Згодом судова практика козацьких і міських судів не бачила вже різниці між Литовським Статутом та книгами німецького права й застосовувала їх поряд при розв'язуванні судових справ.

Досліди, що їх перевели свого часу над джерелами Литовського Статуту польські, російські й українські правники (Данилевич, Якубовський, Лапто, Максименко та ін.), свідчать, що редактори Литовського Статуту 1588 р. завели в Статут багато запозичень з Магдебурзького права з карного кодексу імператора Карла V (1532 р.), а також з римського класичного права, безпосередньо або посередньо з «правних книг» Магдебурзького права. Отже, Литовський Статут та «правні книги» Магдебурзького права (надто праці польського правника Б. Гроїцького) були тими джерелами, завдяки яким у практиці українських козацьких і міських судів XVII-XVIII стол. з'явилися норми правданього класичного римського права.

Нижче подаємо два характеристичних приклади з чинності Полтавського спільногополкового й міського суду.

Року 1670, Полтавський полковий суд у складі: городового отамана Демка Яковенка, міського війта Левка, бурмистра Якова Манченка та ще «многих обчих зацих особ», розглядав скаргу Мартина Петренка, який обвинувачував свою жінку Палажку в тому, що вона хотіла його отруїти. Підробиці цієї справи такі цікаві й так майстерно описані в су-

довому декреті, що, замість сухого переказу, подаємо дослівно зміст цілого декрету:

«Скаржився Мартин Петренко в Супрунівки й показував, публичне презентуючи, яшний корж, тонко випечений, з гадюкою, що дала йому з'їсти жінка його Палажка, з намоєї Ганни Даціхи. Тоді була питана перед нами Палажка, для якої то причини те безбожне діло над мужем своїм строїла? На то Палажка очне мовила Ганні Дацісі: «Ти ж, йдучи до череди і в розмові нашій наказала мені дати мужеві гадину для отрути, аби по світу не ходив. Цю гадину, здохну чи вбиту, багато людей бачило під тином Василя, Ємцового зятя. Середину цієї гадини я спекла в коржі і вночі дала мужеві». Що посвідчили Іван Кудлай, Ярема Дяк і ініе многі: «Панове, виділи-смо частку гадини в коржі і ребра впечені гадини, і кости в платку, що зо рта випльював Мартин». Ми теди, видячи побліще (publice) презентоване лице і ребра в коржі впечені гадини, поневаж Палажка хотіла приправить о смерть мужа свого з направи Ганни Даціхи, декретом прикрили-смо з розділу 11, артикулу 6: «где би з ненависти и немилости оби-дві стороны, муж яко і жона, будучи в ростирку, з яких кольвек причин один другого приправил о горло замордовал, альбо струйл, таковий мордер без милости маеть биті каран горлом, тим способом, якоби отца або матку забил, що ясніше виражаеть той же розділ, артикул 7: «на кого бы ся тая злость показала, таковий мордер не tolko горлом міеть биті каран, ale й пощтвости і всі іменя і маєтность тратит, а такою карностю смертью ганебною міеть биті каран, по ринку возечи, клещами тіло торгати, а потом в мех скуряний всадивши до него пса, півня, ужа, котку, і тоє все посполу в міх всадивши і зашить, і где найглубей до води втопити, тимже обичаем і помошники его, которых он виволает, альбо на них правом переведено будеть, міуть биті карани. Справу сию веліли-смо в книги місії Полтавській вписать, що есть виписано, року і дня вишменованого». («Актовыя книги Полтавскаго городового уряда XVII в.» 1664-1671. Полтава — Черніговъ. 1912. Докум. 190, стор. 136).

Злочин позбавлення життя свого чоловіка через отруту не був доказаний з незалежних од Палажки Петренкової обставин. Цей факт, а також складна, незвичка форма кари на горло, встановлена Литовським Статутом, можна гадати, були причиною того, що суд не виніс остаточної ухвали про застосування цієї кари до Палажки Петренкової. Суд, як сказано в декреті, «прикрив» декретом цю справу, себто вчинив судове слідство, добув признання Палажки, знайшов у законі відповідну норму, але не наказав скарати Палажку зазначенним у законі способом. Іншого декрету в цій справі в актовій книзі не записано, тому невідомо, яку кару суд застосував до Палажки Петренкової.

30 років пізніше, той самий Полтавський суд судив Уляну Денисиху, що за допомогою своїх сусідок на смерть забила свого хворого мужа Дениса Бідняка. В своєму декреті суд зазначив, що Денисиха заслуговує на кару, яка встановлена арт. 7, розділу XI Литовського Статуту, себто на ту саму кару, що була застосована і в справі Палажки Петренкової, але на цей раз суд відмовився застосувати цю кару, та пояснив, чому: «Поневаж у нас того звичаю не заховується». Замість цієї кари, суд, як записано в декреті, «запобігаючи такої злоби (тобто злочину), аби промеж людьми, а звлаща межі малженством не множилася, маеть вона, Денисиха, подлуг нинішнього декрету, коњми по ринку волочена і кліщами торгана а на останку маеть смертельне четвертуванням скарана сама одна, а помошниці її повинні головщину кревним Дениса платити і вину

панську (полковникові) й урядову (судові)». О. Левицкій. Очерки народной жизни въ Малороссіи во II пол. XVII в., «Кievская Старина» за 1901 р., кн. X., стор. 214). В цьому випадку суд застосував кару, що приписує карний кодекс імператора Карла V (*Constitutio Criminalis Carolina*) за визначене вбивство (*Postopek...* Б. Гроїцького, арт. 137).

В обох наведених випадках Полтавський суд цитував ту саму норму Литовського Статуту 1588 р., що застосована до злочину «отцевбивства» (*роена parricidij*): «Розділ XI. Артикул 7: О забойцахъ отца або матки такожде о забитьє дитяти через родича. Уставуем іж гдбы сынъ або дочка отца або матку свою умышльне за якое запаметалости забиль и якимъ кольвекъ обычаем родича своего о горло приправиль, тогда та-ковый сынъ або дочка, которая причиною своею о горло родича своего притравить, не только горломъ маеть быти каран але и почтивость и вси именья и маентность тратить на иншую братью, сестры або ближнихъ своихъ звлаша того учинку не винъныхъ. А такою карностю смертью ганебною маеть каранъ быти. По ринку возечи клещами тело торгати, а потомъ в межъ скуреный всадивши до него пса, кура, ужа, котку и тоє все посполу в межъ всадивши и зашить и де найглубей до води утопити. Тим же обычаем и помочники его которыхъ онъ выволаєт або на нихъ правомъ переведено буде мауть бити караны».

Як видно з наведеного тексту арт. 7 Литовського Статуту, кара складалася з двох частин: попереднього катування (волочити по ринку кіньми і рвати тіло тарячими кліщами) та кари на горло (злочинця посадити в шкіряний мішок разом з півнем (в тексті вживто архаїчної назви «кура»), пском, котом та вужем, добре зав'язати та в глибокій воді втопити). Попереднє катування в багатьох випадках встановлювалося Литовським Статутом для посилення кари на горло з метою, щоб «інші не важились того робити». Щодо другої частини норми: кари на горло, то до Литовського Статуту вона попала таким способом. В кодексі римських законів імператора Юстиніана, в книзі *Дігест*, кара за вбивство батька чи матері визначена так: «Посадити в міх разом з півнем, пском, гадюкою та малпою, а потім вкинути в близьке море чи в річку». («... *insitus culeo cum cane et gallo gallinaceo, vipera et simia, et inter eas ferales augustas comprehensus contuberniis misceatur; et, ut regionis qualitas tuberit, vel in vicinum mare, vel in amnum pojiciatur.*») Цю римську норму гласатори «Зерцала Саксонського» (*Sachsenspiegel = speculum Saxorum*) навели в своїй гlosi, як зразок старовинної римської кари за злочин отцевбивства, причому додали від себе пояснення символічного значення звірят, що мали товаришувати злочинцеві на той світ (*Speculum Saxorum, Jaskier*, книга II, арт. 14). В XVI стол. польський правник і популяризатор Магдебурзького права, Б. Гроїцький, запозичив цю норму з *Speculum Saxorum*, застосував її до обставин життя в Польщі, замінивши малпу — котом, а гадюку — вужем, та вмістив у своїй книзі «*Porządek Sądów w sprawach miejskich Prawa Magdeburskiego*», що вийшла друком року 1559, набула великої популярності й уживається в судах, як кодекс Магдебурзького права. Як довів проф. Максимайко шляхом аналізи карних законів Литовського Статуту, редактори Статуту, в свою чергу, запозичили з «Порядку» Б. Гроїцького, цю норму та вмістили її в артикул 7-му, розділу XI. Такий був довгий шлях, що ним ця оригінальна, з незвичними акцесуарами, кара давнього римського права перейшла до Литовського Статуту, а потім до декретів Полтавського полкового суду та до міських судових книг полтавських.

## ШАССИАДЦАТЬ

86

Артыкълъ 3

и забоуцахъ и ца або настин птицъ бѣ  
бистъ є настин птицъ роднага

Уставъ мъ първи съмѣтъ до гдѣ и да мастию свою бѣши  
сълъ званикъ запамѧтости зати въ настивъ и словъ въ ишьгахъ  
родитъ ивѣго чѣло пріправилъ. стогдѣ спасобъ съмѣтъ або дѣла  
посторона приложи ивѣго чѣло родитъ ивѣго пріправи и въ ишьгахъ  
головъ мастьи въстинъ сара въ ишьгахъ ивѣи именъ и ишьгахъ  
ностъ прасти и въ ишьгахъ сестрии або бланахъ въ ишьгахъ  
зъвѣща стого външъ небинъ ишьгахъ. А спасобъ ишьгахъ мастьи  
такъжо мастьи сара въ ишьгахъ. Поръкъ въ зъвѣща ишьгахъ ишьгахъ  
иѣгости и апостолъ въ зъвѣща ишьгахъ дивши донъ го спасобъ да  
ишьгахъ ишьгахъ въ зъвѣща ишьгахъ ишьгахъ ишьгахъ ишьгахъ  
зъвѣща ишьгахъ ишьгахъ ишьгахъ ишьгахъ ишьгахъ ишьгахъ ишьгахъ  
ишьгахъ ишьгахъ ишьгахъ ишьгахъ ишьгахъ ишьгахъ ишьгахъ ишьгахъ

Світлина сторінки з Литовського Статуту 1588 р. (артикул 7, розділ XI), видання бр. Мамоничів у Вільні.

Минуло сто років з дня видання Литовського Статуту 1588 року, до дня декрету Полтавського полкового суду в справі Уляни Денисихи. За цей час правосвідомість українського суспільства досягла вищого культурного рівня, так що староримська кара здалася судям вже за пережиту, незвиклу. Тому Полтавський полковий суд обмежився лише цитатою римської норми та пояснив, що ця норма вже вийшла з ужитку в судах: «В нас того звичаю не заховується...».

А. Яковлів

## „Історія України й українських козаків“ Й. Х. Енгеля та „Історія Русів“

Йоганн Христіян фон Енгель, автор *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosacken* (Halle, 1796), перший учень Шлецера, був раціоналіст не тільки світоглядовий, але й майстер раціоналістичної історичної методи. Його зацікавлення Україною мало теоретичний характер; він підходив до неї через австрійсько-мадярські проблеми, що й були для нього життєвими питаннями. Про Україну він судив здалека, й українські відносини були для нього чужі. Але це він дав — і в цьому його заслуга — першу систематичну історію України, написану із дуже значною літературою й джерелами, хоч ще й не архівальніго характеру, з відповідним апаратом в примітках, з поділом історії країни на періоди (правда, з дуже боязким дотриманням хронологічної методи), з підкресленням соціальних, юридичних, географічних (див. напр. § 3 — Фізична географія України, стор. 11-18), господарчих проблем тощо. Все це було тоді значною новиною на полі української історії (1).

Цілком інакше стоять справа з «Історією Русів». Її автора зовсім не цікавили методологічно-історичні проблеми. Це не був учений, а ідеолог-раціоналіст, що висловлював свій світогляд у загальних сентенціях і характеристиках. Його метода була метода дипломата і публіциста, що використовував історичні події лише як засіб для висловлення своїх ідей. Його історія — це в дійсності політичний трактат, що в ньому історичні дані служать певним політичним тезам.

Це стає особливо ясним, коли взяти під увагу міродайну для автора «І. Р.» ідею державності і незалежності України в її історичному розвитку з найдавніших часів. На Україну він дивиться навіть в литовсько-польську добу, як на незалежну державу, і український народ за короля Ягайла є для нього одною з трьох незалежних і рівноправних націй (польської, литовської і української) з трьома рівноправними «гетьманами» на чолі, але, звичайно, під одним королем (стор. 7).

Треба сказати, що з історичними даними автор «І. Р.» поводиться цілком довільно. Не раз у його оповіданні виступають навіть вигадані особи або події. Так згадує він під роком 1439 «руських» полковників з такими чудернацько-вигаданими іменами, як Станай, Бурлій, Артазій тощо.

Автор «І. Р.» виступає, як лояльний громадянин російської держави, а всі свої опозиційні думки, особливо антиросійського характеру, дуже

1) Порів. B.Krupnyckyj, J.Chr.Engels, *Geschichte der Ukraine, Abhandlungen des Ukr. Wiss. Institutes, Berlin, 1931, Bd. III.* Стор. 101 й далі.

небезпечні в умовах недавно розв'язаної української державності, вкладає в уста відомим особистостям українського минулого: Богданові Хмельницькому (стор. 62-63), Мазепі (стор. 202 й далі) і навіть Кримському ханові, то в формі промов, то меморіялів, листів і навіть полеміки (як, напр., між Богданом Хмельницьким і Кримським ханом, стор. 134 й далі).

Для Енгеля поняття «Україна» і «козаки» нерозлучні. Властиво історія України починається у нього щойно з появою козаків, тоді як її давніша історія є по суті в нього частине історії Росії: то була пануюча концепція в усіх істориків XVIII ст., між ними і для вчителя Енгеля, Шлецера. В очах Енгеля український народ не є якесь особлива національна одиниця (різниця між українцями і росіянами, на його погляд, незначна), а окрема одиниця лише в своїй соціальній структурі й політичному розвитку (2). Зі співчуттям дивиться він на український народ, що тяжко здобував собі свободу у віковічній боротьбі проти татар, а пізніше й проти польської шляхти, та особливо подивляє козаків, як тих, що вийшли з народної маси, з селян, і що зуміли поставити на ноги мілітарно-спартанську республіку з виборним гетьманом на чолі, з загальним народнім зібранням, з простим патріярхальним, але свободолюбним судом і т. д. (3).

Оці форми українсько-козацької державности, своєрідний ідеал Енгеля, стають головною проблемою його історії України. Таке він вже бере на себе завдання боронити свободолюбний український народ і його свободолюбні демократичні інституції; він рішуче відкидає претензії й зазіхання Польщі та Москви на цю Україну, що прагне до свободи.

Саме при розгляді українського історичного процесу впадає в очі перевага автора «І. Р.» над Енгелем, хоч першого й не можна назвати правдивим науковцем. Але його концепція більш послідовна й більш ясна. Тоді як Енгель ідею власного українського розвитку застосовує тільки до одного періоду української історії, до козацького, є вона для автора «І. Р.» тим, що об'єднує й збирає до купи всі періоди української історії.

Вихідним пунктом для автора «І. Р.» є не козаки, а Київська Русь, що й він вважає в першу чергу батьківщиною українського народу... «Проприянціальныя дѣленія той земли были княжества: Галицкое, Переяславское, Черниговское, Съверское, Древлянское и главное или Великое княжество Киевское, которому всѣ другія подчинены были» (стор. 3). «Малоросія» в автора «І. Р.» — це давня «Русь» (стор. 7), а Галичина — «полученная часть Руси или Малоросіи» (стор. 8). Шоб ще виразніше довести, що його батьківщина є правдива Русь, автор «І. Р.» вкладає в уста гетьмана Мазепи зислів, що, очевидччи, відповідає власному переконанню автора й що за наших часів не раз цитувався як найвидатніша сентенція «І. Р.»: «Ибо известно, что прежде были мы то, что теперь Московцы: правительство, первенство и самое название Руси отъ насъ къ нимъ перешли» (стор. 204) (4).

Автор особливо підкреслює засаду вільності різних з'єднань україн-

2) Теж там, стор. 87, 88.

3) Тут у Енгеля — виразно демократична тенденція.

4) Автор «І. Р.» згадує ще раз, що український (матуруський) народ є однією зірі і одного походження з великоруським (стор. 85, 210 і т. д.). Але це є тільки вказівка на значно далі подуману спорідненість, бо у нього українці споріднені (одного племені) і з росіянами і з поляками (стор. 35-36) і з болгарами (стор. 13). В «І. Р.» плекається ідея кровної й релігійної слов'янської спільноти, причому як слов'янини фігурують і печеніги, і половці, і хозарі (стор. 2).

Автор дуже послідовно вживав слова «Русь» для означення України. Коли ми у нього зустрічаемо слова з одним «с» — «Русь», «руський», «Історія Русовъ», то

ського народу впродовж його історії, бо саме на цій засаді збудовано властиві права нації, право на свободу і на власну державність. Недвідночно пише автор «І. Р.»: «Народъ Рускій, бывъ въ соединеніи, первѣ съ Княжествомъ Литовскимъ, потомъ и съ королевствомъ Польскимъ, не былъ никогда отъ нихъ завоеваннымъ и имъ раболѣпнымъ, но яко союзный и единоплеменныи... добровольно соединился на одинаковыхъ и равныхъ съ ними правахъ и преимуществахъ, договорами и пактами торжественно утвержденныхъ...» (стор. 35-36).

Те саме і про з'єднання з Москвою. І тут читаємо перший пункт договору 1654 р. так, ніби Україну й далі цар має тримати, відповідно до колишніх договорів і пактів, підтверджених свого часу литовськими величкими князями і польськими королями (стор. 120).

Автор хоче обґрунтувати поняття українського народу, як вільної, свободної нації не тільки назовні, а й з внутрішнього боку. Тому він особливо підкреслює засаду вільних виборів влади — старшини з головою держави на чолі, бо вільна нація посідає право вибирати власних урядових чинників.

Шоб це довести, послуговується він своєрідними конструкціями. Для князівського періоду він приймає, що «князя или верховные начальники выбираемы были отъ народа въ одной особѣ, но на всю династію, и по томство выбранного владѣло по наслѣдію (стор. 3). За литовських часів це був Гедимин, що відновив український («русскій») уряд під проводом вибраних народом осіб та своїм представником призначив князя Ольшанського «русской породы» (стор. 5). Навіть після з'єднання Литви, а тим самим і України з Польщею, вибиралася влада і навіть самі гетьманії свободним голосуванням рицарства (5) і підтверджувалася королем і сенатом (стор. 7). Тому козацькі гетьманії є в нього наступники руських князів. У нього Богдан Хмельницький зрікається права спадковости на гетьманський уряд у власному роді тільки тому, щоб зберегти засаду виборності, більш відповідну правам і звичаям народу (стор. 96).

Проф. Яковлів має рацію, коли він характеризує автора «І. Р.» як республіканця, що виступає за виборну засаду проти самовлади, проти спадковости гетьманського уряду в одному роді та пропагує відновлення республіканського устрою в Україні з виборним гетьманом на чолі (6).

Як бачимо, вихідні пункти обох істориків неоднакові. Коли для Енгеля властива історія України починається з козацтва, то в «Історії Русів» вона вже щільно зв'язана з князівським періодом. Для першого основною проблемою є «свобідна станова конституція» («freye ständsiche Verfassung»),

вони майже без виїмку означають власну батьківщину, Україну (стор. 5, 7, 8, 13, 28, 35, 40, 48, 58, 59, 63, 65, 69; 79; 95; 96; 135; 137; 213 й т. д.). Досить рідко у нього вживається назва «Україна», і то в сполученні з іншими назвами, напр. «Українські народы» (стор. 242), або «отчизна наша, Україна Малоросійская» (стор. 71). Сьогоднішня «Росія» у нього фігурує як «народъ Московскій» (стор. 98), «Россія» з двома «сс» (стор. 122, 153, 188, 198, 202 й т. д.), або «Великороссія з одним «с» (стор. 210, 235 й т. д.), рідко як «Русь» і то наприкінці «Історії», де вже Москва давно перебрала цю назву й тому тут вже нема ніякої зasadничої різниці. Так пише автор на стор. 225 «Царство Россійское», а одну сторінку раніше (стор. 224) «Царство Рускоє», що змістом торкається Росії-Москви, бо тут говориться про Олексія, сина Петра I.

5) Поняття рицарства в автора дуже широке: до нього належить не тільки властива шляхта, але й духовенство й ціле козацтво.

6) «До питання про автора „Історії Русів“», ЗНТШ, т. 154 (1937), стор. 87.

для другого «вільна нація». Обидва республіканці (7), але Енгель репрезентується як демократ, в той час як автор «І. Р.» більш схиляється до аристократичної засади і за основу української самоуправи вважає лицарство.

Але є місця, де можна спостерегти ще більшу зближеність між обома авторами. Обидва заступають ідею терпимості, правда обмеженої християнством, і навіть більше того, православ'ям; в обох просвіченість і християнство щільно пов'язані. Хоч один є протестант (Енгель) а другий — православний, то обидва виступають проти католицтва. Вони гостро картають католицьку експансію в Україні. Тому Берестейська Унія 1596 р. набуває великого значення в обох авторів і вважається до певної міри поворотним пунктом в долі православного українського й католицького польського народів.

Козаки у Енгеля (стор. 20) в зв'язку з першим козацьким повстанням проти Польщі під проводом Косинського вважаються, — до повстання — «Schutzengel» (ангели-хоронителі) Польщі (1569-1592), а — з часу повстання — її «Geiszeln» (каратель) (1592-1654). Це повстання в нього зв'язане з церковною унією; до того часу, мовляв, — мирне співжиття козаків з Польщею, після того часу — постійна боротьба (стор. 94 й далі). Не інакше і в «І. Р.» (стор. 32 й далі). Як подібно висловлюються обидва автори в цьому питанні, бачимо з зіставлення текстів. Ми читаемо в «І. Р.»: «И въ его время (Косинского) началась извѣстная оная эпоха ужаса и губительного для обоихъ народовъ, Польского и Русскаго, эпоха, умолченная по Исторіямъ, или легко въ нихъ описанная, но которая, потрясши Польшу до самаго основания, и колебавши ее болѣе ста лѣтъ, низринула, наконецъ, въ бездну ничтожества, а народу Рускому давши испить самую горестную чашу, каковую и во дни Нерона и Калигулы не всѣ христіане вкушали, преобразила его въ иной видъ и состояніе. Это значитъ Унія, выдуманная въ Римѣ папою Климентомъ VIII...» (стор. 32) (8).

Тим же самим духом віє і в Енгеля: «Таке було становище в релігійних справах на Україні 1595 р., тоді було вкинуто яблуко роздору, що впродовж довгого часу в своїх кривавих наслідках привів польську державу до її загину прискореною хodoю...» (стор. 100).

Ше одне зближує авторів: це оборона прав України, як окремого незалежного тіла, все одно, чи одному лежить більше на серці «свобідна станова конституція», а другому «вільна нація» (9).

7) Енгеля можна назвати республіканцем, може, тільки щодо української історії. Позатим він виявив себе як прихильник австрійської монархії, навіть у рамках вужчої батьківщини, Угорщини (він походив з Ціпсу).

8) Див. коментар на ці фантастичні рядки в праці І. Борщака «La légende historique de l'Ukraine», стор. 74-82. Редакція.

9) Автор «І. Р.» часто користувався хронікою В. Рубана (про це А. Яковлів, стор. 99). Але основою для Рубана було «Краткое описание Малороссии» (Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага 1923, стор. 31), — знову праця, яка мала для історії України Енгеля велике значення і використовувалася ним від деяких важливих частинах його твору як провідна лінія (В. Кріпкунську, 80-84). Також і хроніка Граб'янки могла бути джерелом «І. Р.» (С. Нарікний, Дѣйствія презельной брами, Вид. Укр. Істор. Філол. Тов., Прага 1938, стор. 15). Але разом відомо, що також і анонімний автор «Краткого описання Малороссии» (найважливіше джерело історії Енгеля) багато взяв з хроніки Граб'янки (С. Нарікний, стор. 15).

Я стримуюся від комбінацій (вони мені не здаються дуже вірогідними), чи історія Енгеля була відома авторові «І. Р.», і мала тим самим безпосередній вплив на неї. Хронологічно це було вірогідніше, якби припустити, що автор «І. Р.» свою працю, які дехто твердить, написав у перших роках XIX ст.

Характеристика українських гетьманів стойть в обидвох авторів на передньому пляні. Передовсім це — Богдан Хмельницький, чиїм діям і якостям обидва автори віддають належну данину, данину пошани й подиву (див. Енгель, стор. 211 і «І. Р.», стор. 250). Ще замітніше їх негативне ставлення до Виговського (Енгель, стор. 212 і «І. Р.» стор. 149), Брюховецького (Енгель, стор. 247 і «І. Р.» стор. 158), П. Дорошенка (Енгель, стор. 266 і «І. Р.» стор. 171). Також цікаво, що обидва позитивно розглянують таких гетьманів, як Многогрішний (Енгель, стор. 258 і «І. Р.» стор. 171), Данило Апостол (Енгель, стор. 348 і «І. Р.» стор. 234), Полуботок (Енгель, стор. 336 і «І. Р.» стор. 229-231). Є однаке й розбіжності: так напр. Енгель ставиться неприхильно до Скоропадського, бо він «сприяв засиллю москалів по українських урядових установах» (стор. 329-330), в той час як автор «І. Р.» трактує Скоропадського нейтрально (стор. 221 й далі); щодо Розумовського, то «І. Р.» ставиться до нього радше негативно (стор. 250), а Енгель більш позитивно (стор. 360) (10).

Мусимо ще раз у кінці підкреслити: і Енгель, вчений з історично-методологічними зasadами, і автор «І. Р.» з його дипломатичною спритністю, але без усякої наукової методи й сумлінності — були ревнівими оборонцями козацької державності XVII і XVIII ст.

Літша метода в одного, більша перспектива у другого! Але суттєвим є, що один писав як прихильник чужинець, а другий як патріот своєї власної країни й свого власного народу.

Б. Крупницький.

## Женевська „Громада“

**1948** РОКУ минуло 70 років з дня заснування першого українського вільного політичного видавництва. Маємо на увазі часопис “Громада”, що його заснував у Женеві колишній професор Київського університету, “магістр загальної історії” Михайло Драгоманов з доручення Київської Громади.

Після звільнення, за наказом царя Олександра II, з Київського університету за “український сепаратизм” і закриття Географічного Товариства, що його Михайло Драгоманов був основоположником і діяльним членом, він узяв на себе місію далі боронити словом права українського народу й задля того 1876 року виїхав закордон. Спочатку М. Драгоманов оселився був у Відні, де він видав російською мовою брошурою-протест проти Емського указу 1876 р. В цій брошурі, що мала заголовок: “По вопросу о малорусской литературѣ” (1876), М. Драгоманов подав наріс постання новітнього українського руху й свої думки про його майбутнє, думки, що й нині не втратили свого значення.

Однаке, незабаром виявилося, що Віденське не є відповідне місце для незалежного українського видавництва, бо хоч в Австрії було вільніше, ніж у Росії, проте монархічно-феудальний, хоч і конституційний устрій Габсбурзької монархії не давав можливості одверто писати, а це було єдиною рацією існування цього видавництва.

М. Драгоманов переселився тоді до вільної Женеви, звідки було близче не тільки до західно-європейських осередків, а й до Америки, що М. Драгоманов вважав політично найпоступовішою країною в світі.

10) В цьому ставленні до окремих українських гетьманів був безперечно й вплив джерел (Рубана, Граб'янки, «Краткаго Описанія Малороссії»), але ще більше значення мало, здається, бажання авторів боронити права України проти Москви.

Перше число женевської "Громади" вийшло в світ у першій половині 1878 року, зі статтею М. Драгоманова "Переднє слово до "Громади", де він подав систематично свою політично-суспільну й національну програму та оцінку політично-суспільного процесу *на всіх українських землях*.

Перше ніж викласти стисло те, що писав М. Драгоманов у "Передньому слові до "Громади", треба згадати, що саме являв собою український рух за 70-х роках XIX століття. Читач повинен усвідомити, що за часів М. Драгоманова в російській Україні було мало національно свідомих людей, особливо серед, так званої, інтелігенції. Школа з московською мовою викладання зробила своє: люди змосковщилися, говорили й думали московською мовою, а освічених родин, де розмовляли українською мовою, було обмаль. Небіжчик А. Кримський на своєму ювілії, в кінці 1930-х років, стверджив, що в Києві в щоденному житті розмовляли українською мовою тільки в *трьох* родинах: в родині Косачів (сестра М. Драгоманова, Олена, вийшла заміж за Петра Косача, батька Лесі Українки), в родині музики Миколи Лисенка й у родині Михайла Старицького.

Треба було, отже, за тих часів, творити національно свідому інтелігенцію, що почувала б свій духовий зв'язок з основною масою українського народу, або "мужицтва", як тоді казали, з "найбільшим українським письменником", як назав М. Драгоманов, що докладно зінав народну словесність і звичай.

Щодо стилю М. Драгоманова, він мусив виробляти науково-популярну мову, творити навіть окремі слова з українських лінів для вислову тих понять, що вживаються в науці, бо наука, як відомо, завжди випереджає народну мову.

\*  
\*\*

"Громада", — починав М. Драгоманов, — видається для громад тієї країни в царствах Росії й Цісарщини (Австро-Угорщини), на котрій живуть люди, що звуть себе *українцями, русинами, руснаками*, а іноді й просто *людьми*, а од книжників зовуться малорусами, малоросіянами, рутенами і т. ін. Люди по цих громадах, хоч і розкидані по великій країні, а все таки стільки подібні одині до одних мовою і звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих країнах на світі. Не раз за сотні років з того часу, як про тих наших людей говорить писана історія, громади тієї нашої України показували, що й на найдальших кінцях її люди пам'ятали добре про других земляків своїх... Тільки між письменними людьми й на нашій Україні заслабла чутка про громади наших людей, і більше вважаються казенні межі й поділи її, — бо ті письменні люди тепер мало мають спілки з мужиками, а більше з начальством, і вивчені по чужих школах, для служби чужим царствам і панетвам, між котрими поділена наша Україна.

От через те ми бачимо, що треба перш усього нагадати тим письменним людям про ті межі, в котрих живуть наші люди, і в котрих лежить наша земля.

*Українська земля — там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру, котру здавна більше знають письменні люди з усіх наших україн*".

Далі М. Драгоманов докладно описує межі етнографічної України, що, очевидчаки, відрізняються від нинішніх меж політичних.

Зазначивши, що кілька разів за останні триста років українські селяни повставали проти чужинецького панування, М. Драгоманов підкреслює, що "в часи найбіужчих повстань нашого мужицтва проти панства показувались і найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спілці проміж себе. Найбільша сила, чутка про котру дійшла до самих далеких мужицьких громад нашої України, була козацька *Січа Запорозька*, куди збиралось найвільніше мужицтво з усієї України, — осередок "Вольності Війська Запорозького", або

вільної землі української". Найбільшим повстанням було повстання проти польської неволі за Богдана Хмельницького, що привело до найбільшої сили козацької. Та сила тривала аж до першого руйнування Січі Москвою за Мазепи (1709 р.). Тоді показалося, що наші люди розуміли вже, що вони "осібна порода людей", тобто національність, осібні від поляків і від москвиців, незалежно від підданства якій державі.

На жаль, не сталося так, як хотіли козаки й селяни українські, бо за по-мічю козацького панства й силує польської й московської держав козацтво було скасовано спочатку на правому боці Дніпра (1711-1713), а потім і на лівому (Гетьманство й городове козацтво — в 1765 р., Січ і Низове — раз в 1709 р., після Полтави, і вдруге в 1775 р., з наказу цариці Катерини II. "Перед світом стали замість одного нашого народу в Росії — Малоросія, тобто тільки Чернігівщина й Полтавщина, Слобідська Україна — тобто Харківщина й далі до Острогозька, куди тікали на землю, записану здавна за Московським царством, наші люди з польської сторони в XVI-XVII ст., Новоросія — колишні Вольності Війська Запорозького". В Польщі українські землі залічувались в Малопольські, а північні — в Литовські. "Скрізь по наших землях за-сіло чуже панство, а наші громади мужицькі одірвались одна од одної, і люди по громадах теж одірвались єдин од одного".

Вивчення минулого показує, що в справах духових, як і в справах господарчих, наше мужицтво в другій половині XIX ст. приходить на те, на чому стояло в козацькі часи XVI-XVII стол. "До того ж підходять з різних боків (національного, політичного й соціального) й купки письменників українців, котрі не забули того, що вони українці, й хотять ухопити кінець нитки, що віврвалась в нашій історії в XVIII ст.". Чи вмітимуть наші письменні люди вхопитись за край тієї нитки, чи вмітимуть прив'язати до нього й те, що виплела з XVIII-XIX ст. думка людей з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей, — "ось в чому, на думку М. Драгоманова 1878 року, тепер все діло для теперішніх письменників людей на нашій Україні! Ось де для них чи жити, чи помирати"?!

I Михайло Драгоманов закликав письменників людей працювати для мужицтва, дати йому освіту, бо скрізь виявилось однаково, що марні надії на будь-кого, окрім на самі мужицькі громади. Він твердив: "А коли ті громади скрізь у нас однакової породи, живуть поруч, — то ясно, що нашим людям найліпше: — стати спільно, щоб дійти до свого, щоб жити по своїй волі на своїй землі".

Ішо ж то значило для М. Драгоманова "жити по своїй волі на своїй землі"?

На ці питання М. Драгоманов відповів, що "безперечно, українці багато стратили через те, що в ті часи, коли більша частина других пород людських (тобто національностей. — С. Д.) в Європі закладали свої держави, їм не довелося того зробити. Як там не есть, а своя держава, — чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще есть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі. Тілько ж не всіх справ і не для всіх людей рівно! Тепер вже люди переросли державні спілки й прямують і волею й неволею до якихсь інших. Тепер вже показалося, що й в тих породах людських, котрі мають свої держави й велики, багаті, й вільні (напр., як Франція, Англія), або й великі спілки вільних держав (як Північно-Американська Спілка), більша частина людей бідує мало чим менше, ніж бідують мужики українські".

Отже, за М. Драгомановим, виходить, що мало ще самої держави, а важно, які порядки, які взаємини між людьми мають бути в тій державі, бо держава не тільки у формі, але й у суті взаємин між громадянами.

"Шабля козацька", — писав М. Драгоманов, — інакше б послужила

“матері нашій Україні”, юзли б вона, “скасувавши нестерпиму лядськую неволю”, не ділила людей на стани й не попускала зайнанщини, а повернула б всю Україну в “вольності усього товариського люду українського”, в те, чим були річки й луги на низовій Україні для “товаришів Війська Запорозького”. От до того, що справити в наших дідів не стало розуму, коли вони складали козацьку державу, — як і ні в кого в ті часи, — до того мусимо тепер, після довгої й гіркої науки, добиватися ми, їхні снуки, в котрих нема ніякої держави”...

Святу правду писав М. Драгоманов 70 років тому, й певно не знайдеться нині серед нас широї людини, яка б у цьому з ним не погодилася.

Який же був ідеал, що його виставив М. Драгоманов не тільки для українців, а й для всього людства? “Дійти до того, щоб спілки людські, велики й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі походились для спільнної праці й помочі у вільні товариства, — це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди, і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх, чи чужих, виборних, чи не виборних. Ціль та звуться беззначальство: своя воля кожному й вільне громадство (політика. — С. Д.) й товариство людей і товариств”.

Зародки такого ладу М. Драгоманов бачив у Січі Запорозькій. Але разом з тим він вказував, що “повне ж беззначальство, повна воля кожній особи завше застанеться ціллю всіх порядків, чи по малих, чи по великих спілках, так само, як думка вменшити до нуля перешкоду од тріння в машинах”. Іншими словами, М. Драгоманов, як мислитель і політик, ясно усвідомлював й відрізняв ціль близьку від цілі далекої й закликав не плутати одну з одною.

М. Драгоманов докладно розповів далі про діяльність всесвітньої робітничої спілки, що постала була в 1864 році в Лондоні, причини її невдачі й упадку, й про майбутнє ідеї “Всесвітньої Спілки”: “Ясно, що як коли-небудь оживе “Всесвітня Спілка” й стане справді коли не всесвітньою, то всеєвропейською, або заложиться нове подібне товариство, то тільки після того, як скрізь, по кожній країні й людській породі, заложиться міцні товариства людей, котрі зійшлися в природну спілку не по самій тілько основі думок, а й по однаковій праці, по сусідству, по однаковій породі й мові, — і тоді, коли вони самі забажають і ширшої й всесвітньої спілки”. Вдумайтесь, читачу, в цю думку: чи не здійснюється вона тепер?

М. Драгоманов осуджував українських письменників, що по волі чи по неволі “тягнуть в бік московський, польський, угорський, німецький”. Він закликав тих людей держати спільність з українським мужиком: “ті люди між письменними українцями, котрі не хотять, щоб дедалі все більше Україна й її мужицтвотратило свої сили, — мусять заректися не йти з України, мусять упертися на тому, що кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї нізвідки”. Але це не значить, що “українці мусять не глядіти далі своєї межі. Зовсім інакше: вони в тій межі робитимуть те, чому навчає всесвітня наука, спробована примірами других країн і в згоді з другими людьми, близькими й далекими”, бо “правдивий федералізм може вийти тільки з спілки таких людей по всіх країнах Європи”.

Щоб осягнути дійсну свободу для себе, українці, за думкою М. Драгоманова, мусять єднатися в першу чергу з недержавними народами Росії й Австро-Угорщини: “Ми думаємо, — писав М. Драгоманов, — що коли українське громадянство вкоріниться на своїй землі і зчепиться з сусідніми демократичними й федеральними гуртами, то воно потроху втягнеться в широку спілку всеєвропейських демократичних гуртів, а між ними, найтісніше, в спілку демо-

кратій людей *менших і недержавних пород*, таких, як, напр., західні слов'яни, болохи, провансали, каталонці, бретонці, флямандці, ірляндці і т. ін., котрих доля найподібніша до нашої, і серед котрих впорядкуються тепер скрізь гурти, подібні українській хлопоманії або й громадіству".

Такі є стисло висловлені головні думки М. Драгоманова. Як читач бачить, вони співзвучні з тими думками, що їх ми чуємо тепер часто-густо від державних і громадських діячів Західної Європи й Америки в розмовах з представниками преси, в парламентах і міжнародних організаціях.

Отже, ті українці, що працюють в "Європейському Русі", можуть з гордістю дивитися в очі своїм західно-європейським колегам, бо один з найкращих синів українського народу Михайло Петрович Драгоманов був, безперечно, великим попередником цього, теперішнього, "Європейського Руху".

Світозар Драгоманов

## Нові спогади про М. Драгоманова

У 1937 році померла, маючи 87 років, давня російська емігрантка, О. Баулер, за другим чоловіком Олександра Василівна Гольштейн. Небіжчиця знала ще Бакуніна, що про нього видали спомини. ("Вылое", червень, 1907). Більшу частину свого життя О. Гольштейн прожила в Парижі, де була близька до ряду емігрантів з Росії; у неї жив Драгоманов кожного разу, коли приїжджав до Парижу. За самих останніх років свого довгого життя небіжчиця, на прохання Юрія Вернадського, професора в американському університеті *Yale*, почала писати свої спогади про М. Драгоманова, що їх вона не скінчила. Рукопис О. Гольштейн, знайдений в її паперах по смерті, редакція російського журналу, що виходить у Нью-Йорку, "Новий Журнал" (1944, VIII, стор. 323-333), видрукувала "з невеликими скороченнями й стилістичними змінами". З огляду на цінність цього документа, зовсім невідомого українцям в Європі, подаємо в перекладі найважливіші уривки спогадів О. Гольштейн, що можуть цікавити українського читача, додаючи до них кілька фактичних приміток.

РЕДАКЦІЯ

### МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ

М. П. Драгоманов був одним з найвидатніших членів російської політичної еміграції XIX століття. Я познайомилася з ним не зразу після його еміграції в 1876 році. Ми тоді жили в Парижі, а Драгоманов приїхав до Женеви. Про його приїзд тоді вже багато говорили. Відкидаючи всілякі чини, титули й звання, емігранти дуже пішалися, коли в їх середовище входили люди з видатним становищем... Тепер в еміграцію входив справжній професор університету, професор історії! Мені про нього раніше за всіх сказав П. Л. Лавров (1), що його я знала з дитинства. Лавров говорив про нього з недовірливою недоброзичливістю. Таке вороже ставлення до Драгоманова було долею цілого його емігрантського життя. Ніколи йому не щастило догодити емігрантам, може тому, що він ніколи не давав про це. Вороже ставлення нас, тоді моїх людей, можна пояснити умонастроем тих часів. Усі ми були тоді більш чи менш соціалістами, вельми кепсько знаючи, що це таке соціалізм. Ми вічно боялися

1) Російський революціонер і філософ-соціолог (1823—1900), ідеолог російського народництва.

“відстати від віку”, шукали якогось “останнього слова”. Лібералізм шістдесятих років застарів, соціалізм зробився цим останнім словом. Ми вже знали, що є Карл Маркс, незвичайна книга “Капітал”, книга важка для непідготовлених. Здавалося, що соціалізм і є справжній спосіб утворити добробут “народу”. А “народ” за тих часів це були селяни, може й робітники, всі інші стани ніби не існували, або були ворожі до “народу”. Також могли думати молоді не-доуки, але Лавров? Він був не молодий, був професором механіки у Військовій Академії. Хоч Драгоманов називав його “вченим з кадетів” (2), але від нього можна було вимагати вдумливості й поважного ставлення до речей. В Росії він був лібералом, закордоном наблизився до марксизму. Нетерпимість молоді охопила його: все що не з нами, то проти нас. Такий був партійний дух, хоч партії не було.

Драгоманов приїхав до Парижу і всіх здивував: він зложив візити всім емігрантам, був і в нас.

Наше перше враження було прекрасне. Драгоманов особливо подобався Гольштейнові, — почали, думала я тоді, з особливої нелюбові до Лаврова: якщо Драгоманова Лавров не визнає, значить Драгоманов гарна людина. Але мимо всяких сторонніх міркувань зразу зачаровувала манера Драгоманова поводинися. В його поведінці не було нічого світського, ніякої люб'язності, але зовсім особлива, спокійна простота, немов навіяння абсолютною свідомістю своєї гідності. Ніякої професорської поважності. Розмова проста, з приємним гумором або не злісним кепкуванням; уважне вислухування чужих поглядів, — що дозволяло справжній обмін думок. Все це викликало симпатію. Його постать підтверджувала й зміцнювала враження. Це була людина середня на зріст, з приємним лицем. Гарним його не можна було назвати, але широке, високе чоло, вгору зачесане каштанове волосся й особливо великі, глибоко всаджені очі, проникливі й насмішкуваті, робили це лице виразним, не звичайним.

Не пам'ятаю, якого року переїхали й ми з Парижу до Женеви. З цього часу й починається наша тісна, сердечна приязнь з цілою родиною Драгоманова, але особливо з ним самим.

Михайло Петрович був родом з Полтавської губ., син небагатих дворян-поміщиків. Його батьки були українці. Сам він був типовий хохол усім укладом свого розуму і вдачі. Уклад розуму в Михайла Петровича, на мою думку, був український (в оригіналі “малороссійський”). Ніколи я в Україні (в оригіналі “Малороссії”) не була, але знала досить багато українців, і завжди мені здавалося, що вони значно відрізняються від нас, великоросів. Серед них мало бачила фантазерів, вони завжди здавалися мені навіть позбавленими фантазії, що межує з містикою, в широкому розумінні цього слова. Вони реалісти... Михайло Петрович мав великий розум, точний, логічний, раціональний, що рідко відходив від дійсності... Його власна думка була глибока й зовсім самостійна; він ніколи не зважав на які б то не було ходячі, загальнопопулярні міркування. Так він думав, і що б не думали інші, це йому було зовсім байдуже. Рідка самостійність думки завдала йому багато неприємностей, але він думав і говорив тільки своє. Він часто з захопленням повторював слова Лютера: «Hier stehe ich; ich kann nicht anders», (3), очевидччи, пристосовуючи це й до себе.

Великою вадою в укладі його розуму був брак естетичного почуття. Він думав, що в усякому літературному творі найважливіше, яку “ідею” цей твір висуває. Наприклад, він не тільки не цінив, а просто не любив і не визнавав Пушкіна: “Нема чого вам, кацапи, чванитися своїм Пушкіним”, — говорив

2) «Кадет», — учень військової середньої школи.

3) «На цьому я стою; інакше не можу».

він. — “Жодний народ, крім вас, не має поета, що оспівав би донос, а ось Пушкін оспівав, а ви захоплюєтесь і цими віршами”. Це торкалося “Полтави”, і Драгоманов не без обурення цитував “Доносъ на гетьмана злодѣя царю Петру отъ Кочубея” і т. д. В уяві Пушкіна Мазепа був справжній злочинець; можливо, що для Драгоманова Мазепа був інший. Адже Рилев у своїй поемі “Войнаровський” дивився на Мазепу як на “патріота нещасливця”. Особисто від Драгоманова я не чула думки про Мазепу, а, може, й забула. Драгоманов не розумів великої краси віршу “Полтави”, й це пояснюється браком у нього естетичного почуття. Він любив Тургенєва, особисто його знов і вважав найвидатнішим російським письменником, але Гончарова не любив, і, скільки пам'ятаю, нікого іншого з російських письменників. Такий був він і в музиці... Він цілковито не розумів глибини великоруських народних пісень, але хохався в українських народних піснях. Великих музик, як Бетговен, Моцарт та ін., він слухав з цікавістю, але й ці велетні його не захоплювали. Те саме можна сказати й про мальство або різьбарство. Він дивився на картини з цікавістю, бо поважно цікавився всіляким проявом життя й людської діяльності. В картинах його цікавив “сюжет”, усе інше залишалося для нього чужим.

Дивно, що вчений філолог (Драгоманов) був зовсім не здібний до чужих мов. Після довгого життя в країні (4) французької мови, він так і не навчився бодай пристойно розмовляти по-французькому. А теоретично він знов зізнав французьку мову прекрасно, міг виправляти помилки в школінських писаннях своїх дітей. Йому був чужий дух мови, розуміння його відтінків. Одного разу, наприклад, він виголосив французькою мовою невеличку промову на могилі однієї російської дівчини, трагічно вмерлої, і почав цю промову просто словами: «*Cette fille*», на превелике збентеження присутніх французів (5)... Читав він вільно й по-англійському, й по-італійському. Додам, що він чудово знов і пам'ятав латинську мову...

Той, хто ніколи не чув розмови Драгоманова, а лише читав його статті чи брошури, не може мати уяви про ту мову, що нею розмовляв Михайло Петрович. Співрозмовник він був незрівнянний, веселий, дотепний, витворний. Якісь найнесподіваніші слова й вирази сипалися, захоплювали, перемагали навіть зовсім ворожих йому людей. У суперечках він був непереможний, якщо захищав те, що вважав важливим, і сперечався поважно. Його зализна логіка, при уважному розумінні думки супротивника, не злі, але м'які кепкування й жарти, швидко змушували супротивника здатися. Якщо супротивник була розумна людина, позбавлена дрібного самолюбства, то часто залишався з прегарною думкою про Драгоманова, а іноді навіть підпадав під його вплив; але зарозумілі, самолюбні люди ставали його ворогами. Драгоманов не зважав на це, і у відповідь на неприязні вихватки тільки посміхався своїм коротким, немов прихованим сміхом.

Від краси й близку розмови Михайла Петровича нема й сліду в його писаннях. Їх мова важка, навіть незграбна, суха. Дехто думав, що це залежить від того, що він писав великоруською мовою, а не свою природньою, українською (в оригіналі “малоросійською”). Але справжні хохли, з селян, казали, що Драгоманов зовсім погано розмовляє по-українському, що зрозуміло при його великоруській освіті: від перших класів гімназії до магістерської дисертації. Здається, що й тут головну роль грава його вада, — брак естетичного почуття. Він уважав форму чимсь вельми другорядним. Коли я йому одного разу

4) Швейцарія.

5) «*Cette fille*» — «Ця дівка» (Але тут «дівка» у зневажливому розумінні, тобто — повія).

сказала, що йому треба було б обробити мову своїх творів, він зовсім поважно відповів: "Книга, добродійко, не є повія і ніяких оздоб не потребує"...

До самодержавства (Драгоманов) ставився вороже. Однаке, коли вбили Олександра II й емігранти в Женеві улаштували якісь збори, щоб святкувати цю подію, Драгоманов відмовився бути присутнім на цих зборах і відповів тим, що запрошували його: "Я не червоношкірій і не можу танцювати над трупом ворога"...

Його політичні погляди спричинили в масі емігрантів різкий осуд, але особистість Драгоманова все таки викликала повагу. Його побоювалися, боялися його розуму, його ключого язика...

В особистих взаєминах з емігрантами Драгоманов був незмінно приязній. Незважаючи на свої обмежені засоби, завжди допомагав грішниці, позичаючи — велими часто без віддачі; завжди давав поради, коли хтось писав статті; іноді розвідував у публічній бібліотеці, часто, на прохання автора, надсилив статті до журналів з рекомендацією. Зайво й говорили про завжди привітне вітання в хаті Драгоманових усіх і кожного.

Ворожість емігрантів, здається, пригнічувала його. Він почав частіше бувати в нас, немов йому було легко з людьми, що не тільки не осуджували його, але були згодні з його думкою ѹ глибоко його поважали. Тогочасні хвилювання були одною з причин тяжкої хвороби, що за кілька років звела його до могили. Таке думала й говорила мені його дружина, таке думали й ми...

Не нам'ятаю напевне, коли виявилося, що Михайло є хворий, що в його розширення аорти (на це він і помер). Це було або нездовго до його від'їзду до Софії, або вже в Софії. Знаю тільки, що він їздив до Німеччини до якогось знаменитого лікаря, що встановив цю хворобу. Михайло Петрович оповідав зі сміхом про цю свою візиту: "Розумний німець. Каже мені: «Sprechen Sie nicht!» (6). Я йому кажу, як же я можу не sprechen, коли я професор? А він зразу ж мене потішив: «dann schreien sie nicht!» (7). Ну, це я можу". І дуже сміявся, хоч гадаю, що він дуже добре знов про небезпечності свого становища. Для нас це був великий удар. Ми знали, що дні його полічені, й коли він від'їджав до Софії, було тяжко, все думалося, чи ми побачимося ще?.. Після від'їзду Драгоманова назад до Софії, зносин між нами було мало. Писали ми одне одному рідко. У мене склалося переконання, що життя Михайла Петровича в Болгарії було нещікаве...

## A. Кримський — науковець

"Україна" (ч. 2, стор. 121-128) вмістила спогади Н. Д. про академіка Агатангела Кримського. Нижче друкуємо короткий нарис українського сходознавця В. Д. про наукову діяльність А. Кримського, зокрема про його діяльність у царині українознавства. Очевидячки, що багатоюча наукова діяльність небіжчика вимагає цілої студії, яка, певно, колись з'явиться; короткий нарис В. Д. має на меті лише накреслити головні, так би мовити, менти діяльності науковця, що ним українці можуть пишатися, науковця, що в добре відомий у закордонних сходознавчих колах.

РЕДАКЦІЯ

6) Не розмовляйте!

7) Ну, тоді не кращіть!

**ЗІ СМЕРТЮ** академіка Агатангела Юхимовича Кримського в могилу зійшов один, може, з останніх діячів нашої батьківщини, що зазначили своєю діяльністю шлях її духового розвитку в кінці минулого і в першій чверті поточного століття.

Небіжчик народився 15 січня 1871 р. нов. ст. у м. Володимирі Волинському, де його батько розвозив на Волині урядову пошту, згодом учителював у гімназії, а переїхавши потім до Звенигородки, на Київщині, відзначився там виданням якихось сатиричних листків проти місцевих діячів.

Загальну освіту А. Кримський одержав в гімназії в Острогожську, потім в Києві і, нарешті, в Колегії Павла Галагана (також у Києві). Вишу й спеціальну освіту А. Кримський здобув, закінчивши Історико-Філологічний факультет Московського університету та Лазаревський інститут східних мов. Після цього він відбув довгорічну практику-вільноналення з арабської філології в Бейруті (Сирія). Ставши висококваліфікованим арабістом, А. Кримський одержав катедру арабської філології й історії Близького Сходу в Лазаревському інституті, де він без перерви професорував двадцять років (1898-1918).

Посилена постійна праця в питаннях далеких часів і чужих для нас народів не перешкоджала самітно живучому вченому, проф. А. Кримському, брати участь у тогочасному житті української спільноти, зокрема української громади в Москві. Різноманітності його наукових і літературних творчих зацікавлень можна справді дивуватися: він — поет, повістяр (літературний псевдонім А. Хванько), перекладач, філолог-україніст, юрієнталіст з надзвичайною науковою ерудицією. (1).

Писати українською мовою А. Кримський почав з 1889 р., тобто з юнацьких ще років. До молодшого віку його життя відноситься участь в гучній свого часу полеміці україністів проти московського вченого О. Соболевського («Кіевская Старина», 1898) на захист юкремішності й безперервності процесу історичного розвитку України. До тієї ж пори належить і його граматика української мови (1907-1908), — це взагалі перший науковий курс нашої мови. Роки перебування А. Кримського в Москві відзначилися також участью його в Комісії для перекладу Євангелії українською мовою.

Після більшовицького перевороту в Росії А. Кримський переїхав до Києва і там з 1918 року брав діяльну участь в заснуванні Всеукраїнської Академії Наук, що її він був після того понад десятиліття першим неподмінним секретарем, — фактичним керівником, поклавши багато праці в розбудову ВУАН і особливо її Історико-Філологічного відділу. Відійшовши потім не з власної волі з цієї посади, А. Кримський присвятився виключно власним науково-дослідчим працям і керівництву Комісією Близького Сходу ВУАН. Але його учнів іраніста Лозієва, арабіста А. Ковалівського та інш., незабаром було репресовано, а підготовані до друку збірники наукових праць українських сходознавців так і не побачили світу.

З творів А. Кримського в ділянці українського красного письменства треба згадати: збірник оригінальних поезій на юрієнталістичні теми «Пальмове тилля», «Повісті й ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання», автобіографічну повість «Андрій Лаговський», а також численні переклади з арабської та перської мов. Для дослідження історії української літератури відмінною працею є його «Історія української літератури» (1920-1921), яка вже заслужила відзначення на міжнародній конференції в Парижі.

1) Докладний покажчик праць А. Кримського до 1918 р. надруковано в «Записках історично-філологічного відділу Української Академії Наук», 1919, № 1, стор. 36-70.

їнської літератури А. Кримський спричинився такими працями: «Знадоби для життепису Ст. Руданського» (1926), (2), збірка «Розвідки, статті, замітки» (1928) та ін. В діянці українознавства треба також згадати його участь у складанні й редакуванні великого академічного словника української мови, що його вийшло 4 томи (не весь), за головною редакцією акад. С. Єфремова.

Високоавторитетними й близкучими щодо повноти бібліографії, хоч і хибочими на брак синтетичних підсумків, є праці акад. А. Кримського: «Історія Персії та її письменства» (1928), «Історія Туреччини» (1924, 1927), «Хафіз та його пісні» (1924), «Перський театр» (1925) та численні статті й замітки різними мовами, не рахуючи вже гектографованих курсів його лекцій у Лазаревському інституті.

Смерть академіка А. Кримського — важка втрата для інтелектуальних сил України, що для неї знання Близького, зокрема арабського, Сходу й зв'язки з ним стають з кожним роком пекучішою потребою.

В. Д.

## “БЕЛАЯ КНИГА”

(В СПРАВІ НАЗВИ КРАЇНИ БІЛОРУСЬКОГО НАРОДУ)

**ЗОВСІМ** — не книга. Невеличка брошюра, що її видало білоруською мовою видавництво “Сакавік” (“Березень”). Але хоч розмір брошури невеликий, значення її, безперечно, є дуже важливе. Пройдуть роки, притулиться зasadничі розходження, і чимраз тихше ззвучатимуть голоси сторін у пристрасній суперечці сьогоднішнього дня. Колись людина нового покоління з спокійною цікавістю перегорне сторінки скромного видання, і ці сторінки стануть для неї свідком певного стану в білоруському національному русі. Вона, ця людина майбутнього покоління, зможе винести спокійний присуд про гостру боротьбу “кінця 40-х років ХХ століття”.

Сьогодні ж у наукових доказах білоруської “Білої книги”, поза їх формою сuto засадничої суперечки, ще відчувається потайний жар запальної боротьби. Во книжка присвячена проблемі, що стала приводом до роз’єднання білоруської еміграції на два щепримиренно-ворожі табори. Книжка присвячена справі назви цілої країни і всього народу.

Мабуть, вже й для учасників цілої полеміки й боротьби стає чимраз яснішим, що питання національної назви зрештою було тільки формальним приводом до роз’єднання білоруської еміграції і що це роз’єднання, за всіма даними, мало б настати незалежно від різних поглядів на те, чи називати країну й далі “Білорусь”, чи перехрестити її на нову, неприйнятну для багатьох своєю новиною, назву “Кривій”.

Український читач “Білої книги”, безперечно, є в кращому становищі, піж читач білоруський, бо може спокійніше, без упередження, зважити докази за і проти нової назви, вільний від некритичного захоплення (одних) і не менш некритичного обурення (інших). А що наш читач завжди з великом зацікавленням і, здебільшого, з симпатією, слідкував і слідкує за білоруським визвольним рухом, то цілком зрозуміле є і наше зацікавлення до наукових доказів “Білої книги”. Підкреслюємо “до наукових”, бо всілякі спроби українських видань виступати в ролі судді та в ролі захисника тої чи іншої білоруської

2) Спільно зі своїм улюбленим учнем М. Левченком.

сторони (а такі спроби подекуди були), в засаді своїй треба визнати за неможливі, непотрібні й нетактовні.

Український читач "Білої книги" повинен пам'ятати, що на її сторінках висловлено погляди лише однієї зі сторін суперечки. Погляди й становища другої сторони виявлені в брошурі лише в посередній спосіб, поскільки з ними сперечається анонімний автор видання. Ясна річ, що це відразу ставить цю другу сторону в невигідне становище перед читачем, бо погляди її не подано скільки-небудь повно і в підборі заперечень цих поглядів може бути тенденційний підбір слабших з них і легших до подолання.

Все це зваживши, освітлімо для українського читача саму суть суперечки.

Питання народньої, національної назви взагалі не може вважатися питанням апріорно сталим і не підлежим дискусії. Український народ є живим прикладом можливості втрати національної назви (втрачено стару національну назву "Русь"), чи відмовлення від неї (відмова від національної назви XVIII і XIX ст. ст., "Малоросія"). Втрата національної назви чи зміна її є питанням важливим, здебільшого дуже болючим для слабших народних організмів і слабших національних рухів. Для сильніших же і для тих, що, переступаючи межі, йдуть у наступ за поширення своїх кордонів і за розповсюдження своїх впливів, зміна назви може означати риси цієї експансії, коли привласнюванням назви чужого народу підкреслюється своє право на цей народ і на його національно-культурну спадщину (приклад: назва "Русь" і "Росія", запозичені росіянами, що в XVII ст. звалися "Московою" чи "москвитянами").

Не можна цілком погодитися з авторами "Білої книги", які вважають, що назва "Русь" була в основі чужою білоруським землям за княжої доби. Можна було б назвати доволі рясні приклади вживання цієї назви для ряду білоруських князівств (зокрема — Смоленської землі). До того ж існування термінів "Чорная Русь", "Белая Русь" для частини білоруських земель ранньо-литовських часів найскоріше пояснюються перенесенням терміну "Русь" ще з попередньої княжої доби. Само населення білоруських земель великого князівства Литовського дуже часто зуверені в тогочасних актах "руськими".

Але вже в цей час в якійсь мірі з терміном "Русь" і "руський" для білоруських земель і для білоруського народу починають змагатися інші. Підкresлення автора "Білої книги" і разом з ним ряду інших съюгочасних білоруських публіцистів і вченів того, що власне термін "Литва" і "литовський" в XVI-XVII ст. ст. здебільшого прикладався до білоруських, а не до власне-литовських (а на той час — "жмудських") земель є, безперечно, дуже дікавим. Питання явно ще потребує доповнень і глибшого дослідження, але вже тепер у підпору йому треба сказати, що вено підтверджується фактом називання "Литвою" і "литвинами", "литовськими людьми" Білорусі і білорусів в українських і російських актових матеріялах XVI-XVII ст. ст. На Україні назва "литвин" і термін "Литва" і тепер є народнім визначенням сусідньої країни і її населення. Терміни "Білорусь" і "білорус" для українського селянина придніпрянської України є пілком невідомі.

Але, як би там не було, терміни "Литва" і "литвин" втрачені білорусами, ці назви привласнив собі інший сусідній народ, що твердо з ними зжився і що запровадив їх у коло міжнародних визначень і міжнародних зносин.

Не можна погодитися з автором (чи авторами?) "Білої книги" в їх підкresленні запровадження назви "Белая Русь" і "белорусы" московською державою XVII ст. Безперечно, ці терміни існували і раніше, бувши одною з конкуруючих між собою назв білоруської країни і білоруського населення. Рішуче засвоєння цих термінів російською тогочасною актовою мовою (яка з кінця 50-х років XVII ст. щораз більше відмовляється від назви "Литва" і "литовські люди" в застосуванні їх до білорусів), тільки дало цим термінам особливе

поширення і перевагу, зокрема — після приєднання білоруської території до Росії.

Батьки білоруського національного відродження другої половини і кінця XIX ст., на чолі з Франтішком Богушевічем, прийняли національні назви “Білорусь” і “білоруси”. З того часу ці терміни стало ввійшли в скарбницю національно-визвольного білоруського руху, національно-відродженої літератури.

Вже пізніше зачунали голоси про потребу заміни цих термінів іншими. За провину їм ставиться їх “московське” походження (що по суті не є вірне) і — схожість з назвою “Росії” і “руський”, що ставить білоруський національний рух ніби в принципові позиції провінційного руху одної з “російських” складових частин (погляд, не позбавлений певної рації). Нові голоси за часів перед першою світовою війною, в час активного змагання білорусів за свою державність в 1917-18 р.р., і в добу національно-демократичної праці в перших частинах 20 р.р., в советській Білорусі пропонують змінити назву “білоруси” на “крайчі” чи “крайчани”, а “Білорусь” на “Кривія” чи “Кривічина”. Саме на цьому наполягав один із визначніших діячів визвольної боротьби Влас Ластовський; це пропагував пристрасний патріот білоруського національного відродження Язеп Льосік; це програмово проголосив у своєму романі “Кривічі” (подібному до “Вальдшнепів” Хвильового) бліскучо талановитий білоруський письменник Міхась Зарецький. Ця назва вже має і своїх мучеників, бо стала одною з причин заслання і загибелі трьох названих діячів і ряду їх співдумців.

Завдання “Білої книги” і білоруської організації, що стоїть на її позиціях довести потребу перейменування країни і народу. Доказом теоретичним є міркування, що більшу частину сучасної білоруської території до княжих часів займало саме плем'я кривічів, що ще в перепису Російської імперії в 30-х роках XIX ст. понад 30 тисяч населення Білорусі називало себе кривічами, що, нарешті, саме так називають білорусів їх балтійські сусіди... Доказом практичним — потреба заманіфестувати всю повністю національної окремішності.

Можна так чи інакше оцінювати ці міркування, схвалювати чи їх критикувати. Наведені в “Білій книзі” деякі з заперечень супротивної білоруської сторони, здебільшого справді можуть бути, в свою чергу, запереченні. Так стоїть справа з зауваженням, що кривічі були тільки одним з кількох білоруських племен, які склали білоруський нарід, і нема причин віддавати йому перевагу (але — справа прийняття назви одного з племен є справа можливої договореності і згоди населення). Зауваження щодо немилозвучності назви відкидається походженням її від кореня “крив” (тобто — кров, означенням кровного споріднення), а не від “крайний”.

Найсильнішим запереченням є, однак, вказівка на силу народньої і національно-визвольної традиції за термінами “Білорусь” і “білоруси”. І тут не зовсім і не цілком може допомогти покликання авторів “Білої книги” на український приклад і на успішну заміну терміну “Малоросія” на термін “Україна”. Термін “Білорусь” вже став виявленням глибокої віри, завзятої боротьби, високого піднесення поетичних творів, терміном молитви і національного слова (гимну). В часі творення національної держави 1917-1918 р.р. фігурував саме він. За нього пролилася кров у визвольних змаганнях і за нього люди пішли на смерть, муки і тяжке поневіряння. Все це ставить цей термін у зовсім інше положення, ніж за інших умов переборений і заперечений українським народом термін “Малоросія”. Зрештою, термін “Білорусь” в наш час в якійсь мірі вийшов на арену світової політики і світових публічних зв'язків (в назві Білоруської Советської Республіки, яка має своє представництво в міжнародних організаціях).

Ці міркування є дуже поважні. В усякому ж разі треба признати, що

в еміграційних умовах можливими можуть бути тільки спроби підготовки питання до заміни національної назви (зрештою, все ж цілком можливої і, з багатьох поглядів, доцільної), спроби адміністративно запровадити заміну старої назви на нову, що спорадично відбувалися в деяких білоруських таборах Німеччини в 1945-46 р., безперечно були невиправдними і, якоюсь мірою, спричинилися до загострення внутрішньо-національної боротьби.

Питання, що його торкається "Біла книга" і що з ним ми спробували ознайомити українського читача, колись вирішить сама історія.

Л. О — \*

## „Заповіт Петра Великого“

"Український Бюлетень", що видається англійською мовою в Нью-Йорку, в числі з 1-го вересня 1949 р., видрукував текст славнозвісного "Заповіту Петра Великого", пояснивши, що цей "документ, за думкою східно-европейських істориків, відіграє зважну роль в історії Росії від часів Петра Великого".

Треба зразу ж підкреслити, що жодний поважний історик більше не сумнівається в характері "Заповіту", що є звичайною фальшивкою й що його місце побіч таких апокрифічних текстів, як «Monita Secreta або таємні інструкції езуїтів» (Краків, 1612); "Поради Калімаха", що грали колись поміж польською еміграцією ролю "Заповіту Петра Великого"; "Історія Русів", або сумнозвісні "Сіонські протоколи"...

Спробуємо ж тут подати огляд історії цього фальшивого "Заповіту", що мав такий успіх у світі.

Те, що сьогодні називається "Заповіт Петра Великого", вперше з'явилось в книзі антиросійської пропаганди, видрукуваній з наказу Наполеона 1812 р. під заголовком «Des progrès de la Puissance russe» з підписом "L". За цією літерою заховався знаний Лесюр, офіціозний публіцист і історик Наполеона, що написав також "Історію Козаків" (Див.: Ілько Борщак, "Наполеон і Україна", Львів, 1937, стор. 76-90). Праця «Des progrès de la Puissance russe» є значно розширене видання невеличкої книжки Лесюра, написаної 1807 р., теж з наказу Наполеона, в малій кількості примірників, лише для високих урядовців, під назвою: "Про політику й розвиток російської могутності".

Отож у праці Лесюра 1812 р., праці, зрештою, поважній, як на ті часи, читаємо таку примітку дрібними літерами: "Запевняють, що в особистому архіві російських імператорів існують власноручні таємні мемуари Петра Первого, де одверто висловлюються пляни цього володаря, що їх він поручає своїм наступникам. і що їх кілька його наступників виконували вперше, можна сказати, релігійно. Англієць сер Вільям Етон, колишній консул у Росії та Туреччині, що його праці й звязки надають свідочству поважного характеру, здається, знов про ці мемуари, коли писав: "Це не Катерина сама скомбінуvala плян, що став головною метою її політичних операцій, а це Петро Великий був перший, що вважав можливим здійснити таку політику, й відтоді петербурзький кабінет ніколи не втрачав з овиду тієї політики" (Tableau de l'Empire ottoman, II, 165-166) (1). Ось резюме цього пляну"...

Далі подається текст, так званого, "Заповіту Петра Великого". Читач

1) Лесюр має на увазі: Tableau historique, politique et moderne de l'Empire ottoman ... traduit de l'anglais de William Eton ... par Lefebvre. Paris (An IX), 1801. Англійський оригінал з'явився 1799 р.

зауважить, що Лесюр обережно пише “запевняють” і що він подає тільки “ре-  
зюме”, бо, очевидччи, як поважливий історик, він знат правдиву вартість свого  
“документу”, подаючи його, повторюю, в примітці та дрібними літерами. Знав  
цею вартість також і Наполеон, хоч і використав “Заповіт” задля своєї полі-  
тичної пропаганди. Зайво тут багато зупинятися на запереченні автентичності  
“документу”, чистісінського анахронізму, за змістом, для часів Петра, але зо-  
всім відповідного часам Катерини II й пізніше. Зрештою, чому властиво цар  
Петро залишав свій “Заповіт” французькою мовою, якої зовсім не знат, і яка,  
за його часів, мало була відома в Росії?..

23 роки пізніше з'явилася в Парижі книжка з-під пера Фредерика Гайярде  
(Gaillardet) під заголовком: “Спомини шевальє д’Еона, вперше видані за па-  
перами його родини й за автентичними документами архіву міністерства за-  
кордонних справ” (*Mémoires du chevalier d’Eon, publiés pour la première fois sur  
les papiers, fournis par la famille et d’après les matériaux authentiques, dépo-  
sés aux archives des affaires étrangères et aux archives de Tonnère* (2). Хто  
ж такий був шевальє д’Еон?

Елегантний і близкучий шляхтич, дуелянт, дотепник, трохи ерудит, деякий  
час королівський цензор, шевальє д’Еон де Бомон (1728-1810) був таємним  
французьким агентом, і потім навіть дипломатичним урядовцем у Росії. З’яза-  
ний з відомим *Secret du roi* Люї XV. (3). Вчені праці французьких істориків  
де Бройя (de Broglie) і Вандаля остаточно встановили дати перебування д’Еона  
в Росії, навколо чого зібралося стільки легенд. (4). Отже, д’Еон, що йому про-  
те гував Терсьєр, видатний урядовець тодішнього міністерства захоронних справ  
і приятель Григора Орлика, прибув уперше до Петербургу в червні 1756 р.  
3 червня 1757 р. він був уже в Парижі, а в листопаді 1757 р. д’Еон знову  
якийсь час перебував у царській столиці, як секретар французького амбасадора.  
1756 року д’Еон зложив свої спомини про Росію (архів французького міністер-  
ства захоронних справ. *Mém. et Doc. Russie, V*), видані лише, з додатком,  
у 1774 році. (*Les Loisirs du chevalier d’Eon de Beaumont, Amsterdam, I, 27-36*),  
Спомини, зрештою, досить поверхові, хоч писані не без таланту; там д’Еон  
згадує й Україну. (Це він, здається, уперше запровадив у французьку дипло-  
матичну кореспонденцію називу «La Peiite Russie» хоч уживав і називу “Укра-  
їна”)...

Хто такий був Гайярде?

Земляк д’Еона, — вони народилися в місті Тоннер, у Бургундії, — Гайярде  
був графоман, химерник, трохи брехун, аматор сенсацій і скандалів по-  
дробиць. Він дійсно мав якісь родинні документи д’Еона, але ці документи  
Гайярде оздобив різними химерами й вигадками, щоб надати пригодницькій по-  
статі французького “шевальє” ще більшого легендарного характеру.

Отже, Гайярде вигадав, що за часів свого перебування в Петербурзі д’Еон  
був у інтимних зносинах з царицею Єлизаветою й завдяки цьому встиг діста-  
ти до таємного царського архіву, де він, мовляв, видобув “текстуальну копію  
політичного заповіту Петра Великого”, яку він, вернувшись до Франції, подав  
“у зовсім таємний спосіб” своєму урядові.

Гайярде видрукував текст “Заповіту”, але це був звичайнісінський plagiat,

2) Paris, MCMXXXV.

3) Див. І. Борщак. Великий Мазепинець Григор Орлик, стор. 150-151.

4) Див. І. Борщак. Великий Мазепинець Григор Орлик, стор. 150-151.  
Див. хочби першу біографію д’Еона за його життя. *De la Fortelle-Peyraud  
de Beau soll. Vie militaire, politique et privée de demoiselle d’Eon de Beaumont,  
écuyer, chevalier, ci-devant d' en droit, avocat, censeur royal, envoyé en Russie.  
Paris 1779.* У цьому заголовку названо д’Еона «demoiselle»; бо через різні при-  
чини, що на них ми тут **не можемо зупинятися**, він часто одягався, як жінка.

бо цей текст є ніщо інше, як вищезгаданий текст Лесюра, хоч про нього наш фальсифікатор і не згадує. Тільки цього разу “резюме” Лесюра перевернулося в офіційний заповіт російського імператора, з таким ефектним вступом: “В ім’я святої і єдиної Троїці, Ми, Петро, імператор і самодержець Всеросійський, до всіх наших нащадків і наступників на троні...”.

Цього, так званого, документу, що його, мовляв, привіз до Франції д’Еон, нема в архіві французького міністерства закордонних справ і нема ніяких документальних доказів, що він узагалі був колись в архіві, хоч нью-йоркський “Український Бюллетень” твердить про це, очевидачки, за якимиється неповажними джерелами. Зрештою, — і це найцікавіше, — сам Гайярде, в другому виданні своєї праці, в 1866 р., візнав, що допустився в першому виданні різних химер і вигадок, хоч тут же підтверджує, що оповідання про заповіт Петра Великого відповідає дійсності. Але ми вже знаємо ціну цієї заяви.

“Документ” Гайярде, точніше, аранжований текст Лесюра, певно, не звернув би на себе жодної уваги, якби не польська еміграція в Парижі... Якщо бе Лесюр, кого інспірував Наполеон, перший пустив у світ самий зміст “Заповіту”, якщо Гайярде зробив з цього змісту офіційний документ, то польська еміграція спопуляризувала й, так би мовити, канонізувала апокрифічний “Заповіт”. Перший, хто взявся до цього, був, здається, польський історик і публіцист Леонард Ходзько. В своїй книжці *La Pologne historique, littéraire, monumentale et politique*, що з’явилася в Парижі 1839 р., він подав текст “Заповіту”, за Гайярде, додавши від себе таку “фактичну” подroбницю: “План цього заповіту був накреслений Петром Великим 1709 р., після Полтавської битви. Завдяки обставинам, що про їх романтичні подroбниці тут зайдено говорити, французький амбасадор у Росії встиг зняти копію з цього знаменитого документу й післати її негайно з своїм коментарем і примітками до Версальського двору”. Як бачимо, Ходзько вже тут навіть і не згадує про д’Еона.

1841 р. Міцкевіч в одному з своїх викладів у “Колеж де Франс” згадав про “Заповіт”, але як обережно: “Я прочитаю вам кілька уривків із заповіту Петра Великого. Я не можу довести його автентичність, але деякі чужинці, що мали довір’я російських володарів, видрукували по смерті (!) цього міністра кілька уривків його заповіту, що переховується, як кажуть, в архівах імперії”. Далі, подавши текст “Заповіту”, Міцкевіч кінчає: “що автентичність цього заповіту доводить те, що російський уряд виконує всі його точки”. (5).

Як бачимо, незважаючи на свою обережність, польський поет усе таки додав дечого від себе, оповідаючи історію “Заповіту”. Більше того, в цьому самому викладі Міцкевіч твердив: “Французький письменник Ганзено (Henzenot) в своїй “Історії Росії”, видавій 1830 р., зібраав усі частини цього Заповіту, друковані досі окремо” (!). 30 травня 1849 р. в паризькій газеті *«Tribune du peuple»*, що до неї Міцкевіч стояв близько, з’явився цей самий текст “Заповіту”, за Ходзьком, але з покликанням на цю ж саму “Історію Росії” Ганзено. Але ця “Історія” є звичайна вигадка, бо ніколи, ніде така книжка не з’являлася і саме прізвище автора є апокрифічне.

А потім пішла низка всяких репродукцій в книгах і газетах цього самого “Заповіту”, репродукцій, що в них кожний додавав чогось від себе. Всі ці підродки зайдено тут перелічувати, зупинимося лише на деяких.

Польський емігрант Христян Острівський, історик, публіцист, політичний діяч, передрукувавши в своїй праці *Lettres Slaves*, Paris, VII, 1849, стор. 179-184), текст з Ходзька, що, мовляв, зберігається в паризькому архіві, виправив нумерацію точок тексту, додавши спокійненсько під “Заповітом” такий фан-

5) *Les Slaves. Cours professé au Collège de France par Adam Mickiewicz (1840-1841)*, Paris, 1849, II, 411-413.

тастичний підпис: "Петро Первій, самодержець Всеросійський"; так, ніби монархи в своїх підписах самі подають чергове число, що за ним вони фігурують в історії".

1853 р., напередодні Кримської війни, знаходимо в поважному *Journal des sciences militaires* ману "територіального збільшення Росії після Петра Великого аж до наших днів, з заповітом цього монарха та поясненнями". Текст самого "Заповіту" подано тут за Ходзьком, а "пояснення" повні вигадок, як, наприклад, що "той політичний заповіт Петро Первій накреслив 1710 р., після битви під Полтавою, переробив його 1722 р., після Ніштадського миру, а остаточно сформулював його 1730 р. канцлер Остерман". Під час самої Кримської війни "Заповіт Петра Великого" з'явився навіть на окремих афішах по Франції.

Та ось 1863 р. Берхольц, кустос бібліотеки міста Риги, в теперішній Латвії, видав французькою мовою в Брюсселі книжку (6), в якій він легко довів фальшивість тексту, перший звернув увагу на працю Лесюра 1812 р. і стверджив, що сам Наполеон був за автора "Заповіту". З цієї книжки швидко скористався якийсь російський дипломат, що поспішив у 1872 р. анонімно видати в Парижі книжку "Автори Заповіту Петра Великого. Сторінки історії" (*Les auteurs du Testament de Pierre le Grand. Pages d'histoire*).

Чотири роки пізніше, в єрменському відомому журналі *Historische Zeitung* з'явилися дуже поважна стаття Гаррі Бреслав, "Заповіт Петра Великого". За єрменським істориком, в Берлінському державному архіві зберігається документ Сокольницького, — меморіал, поданий Французькій Директорії 1797 р., що його копія була знайдена австрійською поліцією в одного польського шляхтича ще перед 1812 роком. Меморіал Сокольницького, писаний французькою мовою, починається так: "Дворічні міркування в петербурзьких в'язницях, досліди про різні моральні й фізичні чинники, що складають силу Росії, відомості й світло, що їх кинули мені на ці речі кілька моїх земляків, які вони знайшли в російських архівах, схоплених у Варшаві 18 квітня 1794 р., — все це дало мені змогу дізнатися про єдиний та широкий плян, що його однаково накреслив Петро Первій, щоб підбити Європу під російське ярмо. Плян зберігається в таємних архівах російських володарів. Я мав лише час схопити головні точки цього пляну й зберегти їх у моїй пам'яті. Я є переконаний, що в теперішній момент одна лише Франція є в стані врятувати Європу від неминучої небезпеки й що треба негайно скористати з нетерплячки поляків знищити ганебне ярмо, яке їх гвітить, та ворожості молодого шведського короля (Густава IV) проти нового царя (Павла)... Треба скористати також з лукавства російських магнатів, що чекають лише сприятливого моменту, щоб знищити своїх тиранів і змінити володаря. Я вважав, що коротке резюме цього пляну не може лишити байдужими проводирів першої в світі нації, що їх сьогодні Європа розглядає, як арбітрів своєї долі".

Далі в згаданому документі наводиться не більше й не менше, як 14 точок "Заповіту", тих самих точок, що їх знаходимо в Лесюра, з вельми незначними редакційними змінами. Під документом Берлінського архіву, що його захопила австрійська поліція, були різні підписи, але всі вони були викреслені, крім одного: "Сокольницький, генеральний депутат поляків".

Михайло Сокольницький (1760-1816) був у 1794 р. полковником у польській армії, попав у полон до росіян, був ув'язнений в Петербурзі, де його звільнив новий цар Павло Первій. Приїхавши до Франції, Сокольницький був начальником генерального штабу Райцького легіону, зложеного з поляків (1799-1802), потім дивізійним генералом Наполеона (1806); 1811 року він

6) Napoléon I<sup>r</sup> auteur du Testament de Pierre le Grand.

належав до розвідчого бюро Наполеона, що займалося підготовкою війни проти Росії, а 1812 р. був приділений до військової канцелярії імператора. Отже, якраз 19 листопада 1799 р., рекомендований Парандьєром, тим самим, що, осівши під час революції в Гамбурзі, слідкував за українськими справами (Ілько Борщак. Наполеон і Україна, стор. 17-18), Сокольницький підніс Директорії свій “погляд на Росію”, де знаходимо початковий текст “Заповіту”. 1811 р. Сокольницький вдруге подав свій меморіал з “поглядом на Росію” Наполеонові, той дещо виправив у ньому, віддав меморіал до архіву міністерства закордонних справ, звернувши на нього увагу Лесюра. Останній, як ми вже згадували на початку цієї статті, і використав, хоч і в примітці та дрібними літерами. Нема нічого дивного, що Наполеон скористав для своєї пропаганди з еляборату польського емігранта, коли сама війна проти Росії офіційно дісталася в Наполеона називу “Друга польська війна”.

До свого меморіалу Сокольницький, між іншим, додав різні пояснення й коментарі щодо політики Катерини II і про небезпеку російської політики для Європи, про Павла I, про переслідування уніятів тощо.

45 років пізніше, берлінський документ, що ним ми ось займалися, знайшов непохітне підтвердження в Парижі. 1912 р. з-під пера Михайла Сокольницького, нащадка генерала Сокольницького, з'явився в *Revue des Sciences Politiques* (I-II, стор. 82-99), текст меморіалу Сокольницького з 1797 р. за паризьким архівом міністерства закордонних справ, той самий текст, що його генерал Сокольницький подав Директорії Й Наполеонові, так би мовити, оригінал “Заповіту”, що, зрештою, нічим не відрізняється від берлінської копії. Але ми можемо тут додати, що ідея, які Сокольницький виклав у своєму меморіалі, здебільшого подібні до ідей, що їх раз-у-раз, 50 років перед тим, Григор Орлик викладав у своїх меморіалах до французького уряду, з'ясовуючи російську політику. Ця подібність не є, звичайно, випадкова. Сокольницький під час революції, як і інші видатні польські емігранти, мав доступ до французького архіву міністерства закордонних справ, де читав меморіали Григора Орлика, ну й скористав з них.

Таким чином, генеологія “Заповіту Петра Великого” уявляється нам у такому вигляді: Григор Орлик звертав увагу французького уряду на загарбницькі плани російської політики, небезпечної для Європи; Сокольницький, творячи польську легенду “Заповіту”, чимало в своєму тексті запозичив у Григора Орлика, що, очевидччики, ніяк не є відповідальний за цю польську легенду, бо він не покривав своїх ідей авторитетом царя Петра. Польську легенду Лесюр уперше, з наказу або за порадою Наполеона, що, річ ясна, було одне й те саме, пустив у світ у формі “резюме”. Гайярд зробив з “резюме” формальний “Заповіт”, надавши йому характеру “документу” й додавши різних вигадок щодо походження цього “документу”.

Хоч після статті 1867 р. в *«Historische Zeitung»* нема на світі жодного поважного історика, що вірив би в автентичність “Заповіту”, проте кожного разу, коли Росія є в конфлікті з Заходом, журналісти, романісти, ну й псевдо-вчені, витягають на світ Божий “Заповіт”, як “документ”. Так, наприклад, 1896 р. відомий французький журналіст і памфлетіст Едвард Дрюмон скористав з “Заповіту” в своїй кампанії проти російської позиції у Франції, видрукувавши в своїй газеті *«La libre parole»* славновісний “документ” під заголовком “Князь Лобанов (7) і Заповіт Петра Великого” (4 вересня 1896 р.) з таким поясненням: “Я знахodжу цей документ в “Історії Церкви” абата Дарра (Darras). Ви швидко вгадаєте, що Буржуа (тодішній французький міністр закордонних справ) ніколи не читатиме історії Церкви, особливо коли вона

7) Тодішній російський мініster закордонних справ.

містить стільки томів. Тому він і був міністром закордонних справ, не знавши Заповіту Петра Великого".

Найцікавіше те, що в "Історії Церкви" Дарра ані слова нема про "Заповіт". Дрюмою простісінько збрехав. Ось так завжди один фальсифікат викликає другий.

Революція 1917 р. встановлення советської влади не пошкодили кар'єрі "Заповіту". Навпаки. Ось, наприклад, "Фігаро", 16 вересня 1936 р., подав з-під пера Джемса де Коке (James de Coquet), за Ходзьком, текст "документу", а в квітні 1938 р. грузинський емігрант Патарідзе в паризькому журналі "Прометей", органі "національного захисту пригнічених народів СРСР", знову видрукував "Заповіт", також за текстом Ходзька, додавши версію Гайярде про походження "Заповіту"... А в липні 1944 р., напередодні визволення Франції від німецької займанщини, «La Revolution Nationale», орган, так званих, "колоіборантів", в числі 139 принесла "Заповіт Петра Великого" з коментарем Дріе Ля Рошеля (Drieu La Rochelle), талановитого письменника й відомого "колоіборанта", що потім скінчив своє життя самогубством. Дріе Ля Рошель, правда, визнав, що автентичність "документу" історично не доведена, але він, як писав, подав його не "як російський документ, а як французький, що його, можливо, сфабрикував Наполеон". Коментар Дріе Ля Рошеля, беручи під увагу його світогляд і обставини, коли з'явилось це нове видання "Заповіту", не важко збагнути. Ну, ѿсь після війни "Український Бюлєтень" і собі витягнув на світло дenne цей славнозвісний документ. Сумніваємося тільки з огляду на репутацію цього "документу", щоб, передрукувавши його, "Український Бюлєтень" дійсно прислужився в міжнародних наукових колах українській справі.

Ілько Борщак

## Герцен, Україна і Шевченко

Цього року минає 80-та річниця з дня смерті Олександра Івановича Герцена (псевдонім "Іскандер", тобто "Олександер" в арабсько-перській мові), славного революційного письменника й публіциста, батька російського "народництва" († 1870 р.), одного з велими рідких росіян, що зрозумів українське питання. Отже, буде справедливо на сторінках українського органу в Шевченкові дії нагадати думки Герцена про Україну, й це тим більше, що цей шляхетний росіянин ставився з великою прихильністю до кобзаря України, який, зі свого боку, глибоко шанував лондонського емігранта.

Це в славному лондонському органі Герцена "Колокол" (№ 61) Костомаров видрукував свого знаменитого листа "Україна", що до його основних думок Герцен цілком приєднався.

"В Україні, — пише Герцен, — ані польська шляхта, ані Петро I, ані Катерина II не запаморочили пам'яті" ("Колокол", 1 березня 1859 року).

"З якої речі, — питає Герцен, — українець змінить свою простодушну мову, мову, що нею він розмовляє на вільних Радах, мову, що в ній збереглася в піснях українців ціла їх історія; з якої речі українець змінить її на мову зрадницького уряду, що постійно обманював Україну (в російському оригіналі "Малороссію"), на мову тієї злочинної жінки (тобто Катерини II), що однією рукою озбройла гайдамаків, а другою підписувала укази про закріпачення козаків за їх заможниками. Нехай наша мова російська насамперед змісі сліди улесливості, рабства, підліх зворотів, вахмістерського й панського нахабства, — і тоді вже нехай наша мова почне

повчати близьких...". (*Колокол*", 15 грудня 1861).

"Ми дуже жалували б, якби Україна (в оригіналі "Малороссія"), наприклад, покликана вільно висловити свою думку, не змогла б залишитися цілком незалежною. Пам'ять про те, що вона перетерпіла після Богдана Хмельницького через з'єднання з Москвою, і пам'ять про те, що саме змусило Хмельницького піти в царську кормигу, могли б бути (Україні) великим досвідом. Ми скажемо: "Бути Литві, Білорусі й Україні з ким вони хочуть бути, або не з ким, лише б пізнати їх волю, не підроблену волю, а справжню". (*Колокол*", 15 жовтня 1862).

У своїх знаменитих статтях "Росія і Польща", — підсумок поглядів на українську справу, — (в низці статтів, як "Отвѣтъ на письмо изъ Польши", "Русскимъ офицерамъ въ Польшѣ", "По поводу письма изъ Польши" та ін.), Герцен сказав: "Що буде, коли Україна, яка пам'ятає всі утиски москалів, і кріпацтво, і рекрутчину, і безправ'я, і грабунки, і кнут, з одного боку, і не забуваючи, з другого боку, як ій малося за Речі Посполитої — з жолнерами, з панами, з коронними урядниками, — не захоче бути ані польською, ані російською? На мою думку, питання це розв'язується дуже просто. Україну треба в такому випадку визнати вільною й незалежною країною. Для нас, людей вигнання, сумних свідків стількох невдовдніх сполук і розладів, не може, не повинно бути й мови про те, кому має належати та чи інша частина залюдненої землі. В Україні живуть люди, пригноблені рабством, але не стільки зломлені урядом і поміщиками, щоб утратити всяке почуття народності... ... Розв'яжімо їм руки, розв'яжімо їм язик, нехай мова їх буде зовсім вільна, і тоді нехай вони скажуть своє слово, переступлять через кнут до нас, через папеж — до вас (до Польщі), або, якщо вони розумні, простягнуть нам обидвом руки на братерський союз і на незалежність від обидвох".

Знав Герцен і письменника Шевченка, що до нього ставився з великою пошаною.

Малар Ге згадує, що він давав Герценові Шевченкові твори в перекладі Гербеля, і що, прочитавши їх, російський письменник казав: "Господи! Що за краса, — так і повіяло чистим, непочатим степом; це — широчінь, це свобода".

"Шевченко, — казав Герцен у розмові з родиною Толстих, — має більше значення ніж Кольцов, \*), бо Шевченко є також і політичний діяч та був борцем за волю".

Коли до Герцена дійшла вістка про смерть Шевченка, він озвався такими рядками: "10-го березня згас у Петербурзі український ("малороссійський" в оригіналі) співець Т. Шевченко. Шкода, що бідний страдник зник, склепив очі так близько обіцяного звільнення (селян). Хто мав більше права ослювати цей день, як не він..."

"Це в "Колоколі" Герцена з'явилася замітка українською мовою Агапія Гончаренка з приводу смерті поета. (Див. "Соборна Україна", ч. 1, стор. 11-15).

Зі свого боку, український геній також знав дещо з закордонної публіцистики Герцена.

11-го жовтня 1857 року Шевченко потуг в своєму щоденнику, що він читав у Нижньому Новгороді славну брошурою Герцена проти кріпацтва: "Крещеная собственность". І ось які рефлексії викликала в українського поета ця брошура: "Щире сердечне людське слово! Хай осяє тебе світло правди і сила правдивого Бога, апостол наш, наш єдиний вигнанець!".

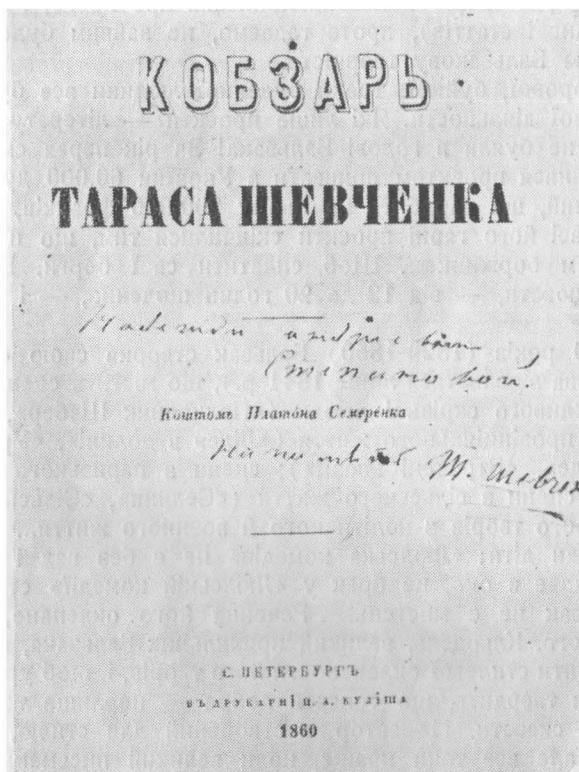
Під 10-м грудня 1857 року Шевченко копіює в своєму щоденнику портрет Герцена, "для імені цього святого чоловіка", — честь, що її один лише Герцен удостоївся на сторінках Шевченкового щоденника.

\* ) Російський народний поет (1802-1842).

## Паризький автограф Т. Шевченка

Шевченків автограф, що його світлину подаємо тут, це — дедикація: «Надеждѣ Андреевнѣ Степановой. На память Т. Шевченко». Мова йде, певно, про якогось члена з родини Степанових «З Харкова», що в них поет обідав 6/18 травня 1858 р. (Див. його щоденник)). Беручи під

змогли знайти. Зазначимо хіба, що такий самий текст присвяти є на «Кобзарі» того самого видання, який належав Катерині Галаган, фундаторці київської «Колегії Павла Галагана». («Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського», Київ, 1928, стор. 824).



увагу час появи «Кобзаря», 1860 р., (коштом Семеренка) і час смерти Шевченка (1861 р.), можна вважати цей автограф за один з останніх.

Першим власником цього «Кобзаря» була пані, чи панна, Степанова (на оправі того часу ініціали Н. С.), що на другій сторінці, на звороті, написала олівцем: «Не забыть переплести ѿ оберткої, а главное не потерять верхней обертки», тобто титульної сторінки з поетовим автографом. Близьких відомостей про цю Степанову ми не

Примірник Степанової знайшов І. Борщак у червні 1927 р. в рундучку букиніста над Сеною, куди «Кобзар» дістався, мабуть, від когось з теперішніх емігрантів, може, якихсь родичів Степанової. У жовтні 1944 року, з нагоди звільнення Франції від «німоти», що її таврував геній України в своїх несмертельних творах, І. Борщак подарував цього «Кобзаря» до бібліотеки Інституту Слов'янознавства при Паризькому університеті, де він тепер і зберігається.

## ГОНОРЕ БАЛЬЗАК

(1799-1850)

Минулий рік — 150-ліття з дня народження Бальзака — був у французькій літературі роком Бальзака; поява численних праць, виставки, присвячені письменникові, проші до місць, де він жив у Турені й різних паризьких дільницях. А цей рік — століття з дня смерті Бальзака — побачить нові вияви культу письменника. І хоч, здається, про нього все вже сказали Тен, Готье, Гурмен, Курцюс, Цвайг (1928 р. Роусе видав у Чікаго бібліографію творів Бальзака й писань про нього, що в ній перелічив 4.000 книг і статті), проте гадаємо, не зайдим буде тут ще раз кинути оком на Бальзакову творчість.

У цієї здорової, буйної, трохи буденної людини все була якась потреба гарячкової діяльності. Які лише проекти — літературні, суспільні, економічні — не буяли в голові Бальзака! За рік перед смертю, наприклад, він запалився проєктом привезти з України 60.000 дубів до Франції й був левний, що заробить на цьому 200.000 франків, річ ясна, золотих. Проте всі його гарні проекти скінчилися тим, що ціле життя він був невилазним боржником. Щоб сплатити свої борги, Бальзак мусів безмежно працювати, — від 12 до 20 годин щоденno, — і так упродовж 20 років...

За цих 20 років (1829-1850) Бальзак створив свою «Людську комедію» (ця назва з'являється лише 1841 р.), що містить сцени з приватного життя, можливого скрізь і всюди («Полковник Шабер», «Батько Горіо»); сцени з провінціального життя («Лілея в долині», «Урсула Міруе», «Євгенія Гранде», «Втрачені ілюзії»); сцени з паризького життя («Цезар Бірото»); сцени з сільського життя («Селяни», «Сільський кюре»)... А скільки в нього творів з політичного й воєнного життя...

Ніде правди діти: «Людська комедія» не є без вад і югріків. Найперше, що впадає в око, це брак у «Людській комедії» стилю. З цього погляду, Бальзак не є мистець. Речення його оклепане, пишномовне іноді до смішного. Кльодель, великий прихильник Бальзака, не може, очевидячки, не бачити стилевої оклепаності його творів, і, щоб урятувати свого улюбленця, він твердить, що «писати добре — це лише точно передати те, що хочеш сказати. Не автор є створений для стилю, а стиль для автора». Так, але все таки краще, коли великий письменник орудує й гарним стилем.

Даремно також шукати в Бальзака поетичного почуття, або аналізи ніжних пристрастів. Замість цього знайдете досить дешевий патос. До того ж, теперішнього читача раз-у-раз дратують «філософічні» тиради Бальзака, бо він, як справжній син свого віку, був переконаний, що романіст має повчати, чи то проповідувати, так само, як Гюго думав, що це роля поета. Нема в Бальзака й відчуття природи, — перед нею він зовсім безсилий.

Геній Бальзака починається там, де він малює буржуазне суспільство, буденних людей з їх вадами, й світ грошей, що тоді саме почав господарювати у Франції. Хтось слушно сказав, що герой Бальзака є маніаки однієї якоїсь пристрасти. Ніхто, мабуть, досі так добре не змалював таких маній: скупість у Гранде, ревнощі в кузини Бет, батьківська любов у Горіо. Чи забуде хтось скупаря Гранде, або літню панну кузину Бет, суху, чорняву, з жорстокими очима?

Бальзак є майстер кількома рисами намалювати обстанову, де живуть його герої: друкарня Сешара, хата Гранде, дім кюре, помешкання літньої панни... все це вийшло з-під пера справжнього натуралиста.

Усі, можна сказати, соціальні кляси тогод часної Франції знайшли своє втілення в творах Бальзака: жадні до землі селяни, що ціле життя змають до більшої кількості тієї землі; урядовці-бюрократи, інтригани, просто дурні, протеже жінок; провінційне суспільство, з його плітками, обмовою, боротьбою, чесною й нечесною, за різні спадщини, із його шлюбами, виборами; паризьке населення: заможна буржуазія, дрібне купецтво; журналісти, політичні діячі... всіх не перелічити.

Та найбільше займався Бальзак буржуазією, паризькою й провінційною, що її він ненавидить; буржуазією, хоч працьовитою, але егоїстичною й підлабузницькою, що все спрямувала на гроши. Бальзак є перший в Європі письменник, що передчув значення грошей у соціальному розвитку суспільства XIX-XX в.в.

Майже у всіх його романах знаходиш тих самих людей, за різних часів їх кар'єри, бачиш їх піднесення й занепад. Читач романів Бальзака олініється в якомусь окремому світі. Ілюзія така велика, що герої «Людської комедії» робляться живими, можна сказати, рідними людьми, що їх вчора або позавчора ви зустріли, розмовляли з ними, сперечалися... Під цим оглядом, Бальзаків твір є просто єдиний у своєму роді. Хтось підрахував, що в «Людській комедії» діють 2.000 осіб, а з них 450 фігурують у різних романах.

Романтик у деяких своїх працях, Бальзак силою свого генія зробився батьком сучасного нам реалізму. Реаліст узяв у ньому гору над романтиком і містиком, реаліст, правда, жорстокий, як жорстока була та доба, що її Бальзак малював.

Славний за свого часу в цілій Європі, Бальзак був забутий після смерті. У 1880-х роках ледве згадували про Бальзака, а найвплівовіший тоді французький критик Фаге зовсім нехтував твори Бальзака. Тільки на початку нашого віку знову зрозуміли справжню вагу Бальзака: романтик іноді, тонкий спостережник завжди, історик суспільства, але понад усе — творець фавстівського типу; одне слово — один з найбільших геніїв усесвітнього письменства.

### БУДИНОК БАЛЬЗАКА В ПАРИЖІ

Є на світі будинки, що зробилися з мов святинями поезії, музики, артизму. Такі є, наприклад, у Західній Європі будинки Кітса в Римі, Фльобера в Руані, Гете у Ваймарі, Греко в Толедо... Таким є й будинок Бальзака в Парижі, що його саме тепер закупила для міста паризька Міська Рада. Тут міститься музей, урочисто відкритий 16 травня 1908 р. Будинок, де жив і домер Бальзак на другому поверсі, знаходиться під № 47, при вулиці Raynouard, що колись звалася Rue Basse.

Тут, у цьому будинку, була задумана "Людська комедія", — цей заголо-

вок уперше фігурує в літературному контракті, підписаному 1841 р., — це тут великий французький письменник мріяв про пані Ганську й далеку чарівну Україну. В музеї Бальзака є кілька пам'яток, звязаних з перебуванням Бальзака в Україні.

Українському мандрівникові, що, може, загляне на вулицю Raynouard, варто нагадати, що в XVIII віці під № 80, тут містився Hôtel de Porte, де зупинився Григор Орлик 27 листопада 1729 р., коли вперше лістався до Парижу.

## Україна й українці в листуванні Бальзака

“Немає історії сумнішої у світі, як повість про Ромео і Джульєту”... Ці Шекспірівські вірші можна взяти як мотто до вдачливого роману, що розпочався 1833 року між великим французьким письменником, онуком селянина, плебеєм, життєрадісним і довірливим добрягою, щедрим, одвертим і ширим, та заможною польською шляхтянкою, Евеліною Ганською, з Ржевуських, що відігравали велику роль в старій Польщі, дарма що родина Ганської, просто кажучи, зрадила свою батьківщину (брат Ганської, генерал російської служби, “втихомирював” поляків 1831 року, а сестра її була не більше й не менше, як конфіденткою російської політичної поліції), Ганською, ревнивою, холодною, святеницею... 17 років зналися Бальзак і Ганська; перший — усе хотів одружитися, друга — навіть ставши вдовою по смерті чоловіка, старшого на 22 роки (“українського маршала”, як називав його Бальзак), все тягнула з шлюбом, бо не хотіла таки шлюбу з плебеєм, а згодилася лише тоді, коли Бальзак уже конав; була все таки велика припада вносити прізвище найбільшого тоді європейського письменника. Шлюб коняючого Бальзака з вже літньою й байдужою жінкою відбувся 14 березня н. с. 1850 року, в Бердичеві, в костелі св. Варвари... А за три місяці по приїзді до Парижу Бальзак скінчив свою важку життєву путь; Евеліна померла аж 1882 року. Поховані вони побіч, на цвинтарі Пер Лашез. Не можна тут не додати, що пані Бальзакова не завжди з честю носила своє славне прізвище. Ніякі “регабілітації”, навіть такі шляхетні, як Марселя Бутерона, найбільшого сьогодні бальзакознавця, нічого не можуть вдіяти проти фактів. Зрештою, по смерті Бальзака, пані Бальзакова зникає з овіду літературного життя.

Евеліна Ганська була великою землевласницею на Київщині, жила в своєму маєтку Верхівня, на Бердичівщині. Тому лаштування до подорожі Бальзака на Україну, що тривали аж 15 років, та саме перебування його в Верхівні, залишили сліди в листуванні Бальзака як до “чужинки” (під цим іменем Ганська ввійшла в історію французького письменства), так і до своєї коханої сестри.

Зносини Бальзака з Ганською почалися в зовсім романтичний спосіб: гарна полька, захоплена, як усі тоді в Європі, бальзаковими творами, вислава письменникові непідписаного листа з Одеси, а останній відповів їй в роялістичній газеті “Ля Котідієн”. Перша їх зустріч відбулася в Женеві 1833 р., в присутності самого Ганського, що, як це буває звичайно, не бачив роману, який розпочався перед його очима, і запрохав французького романіста на Україну.

Отже, Бальзак і почав лаштуватися до подорожі в колишню країну ко-заків. “Перше цілковите щастя моого життя, — пише він до Ганської, — це прожити в Україні з добрих 18 місяців”. (1).

Два роки пізніше, в 1836 р., знову читаемо: “Я прагну до Верхівні, як до оази серед пустелі”.

Роки йшли, а Бальзак усе збирався на Україну. 10 травня 1840 р. він пише до Ганської, що “часто молиться надії й завжди звертається до України” (2). 1843 р. в липні Бальзак бачився з Ганською в Петербурзі (3). Нарешті, восени 1847 р., через Брюссель — Кельн — Берлін — Краков — Броди — Дубно — Житомир — Бердичів, французький письменник прибув до Верхівні, де перебував цього разу по лютій 1848 р.

1) *Lettres à l'Etrangère*, I, 1889, стор. 142, лист з 11-го березня 1834 г.

2) Стор. 535.

3) Див. прекрасну розправу Л. Гроссмана «Бальзак в России» («Літературное Наследство», № 31-32, стор. 149-373).

У першому листі до своєї сестри (4) Бальзак є захоплений родючістю української землі: "Не можна навіть уявити собі просторів та врохаю цих земель, що їх ніхто не угноює і що в них щороку сіють жито. Площа самої Верхівні має 21.000 гектарів і 3.035 кріпаків чоловіків... Від европейського кордону аж до Одеси неначе одне безперервне поле, як Бос. (5).

Під час другої своєї подорожі в Україну Бальзак пише 21 жовтня 1849 р. до сестри: "Панський будинок у Верхівні це, мовляв, Лувр, а цілий маєток своєю площею дорівнює одному з наших департаментів. Однаке, поряд надзвичайного близку, тут бракує найнеобхіднішого комфорту... А Верхівня ще вважається найрозкішнішим житлом в Україні..." (6).

Перелічуючи в цьому самому листі мистецькі багатства, що зберігаються у Верхівні (картини Грэза, Ватто, Ван-Дейка, Рембрандта), Бальзак додає з сумом: "що за цінні скарби в тих польських маєтках. Просто моторошно стає, що така вартість лежить побіч варварства".

Один український кріпак у маєтку Ганської захопив Бальзака тим, що "виробляв з заліза чудові речі... Це якпісль Бенвенуто Челліні, що виринув серед України, мов печериця". (7). Як його колишній земляк Боплян, Бальзак чудувався талантом українських селян "комбінувати самі прості речі". Він навіть спостеріг в Україні, "циому земному раю, 77 (!) (8) способів приготувати хліб". Але загалом великий французький письменник видів не відчув лиха й горя українських кріпаків. Повірити йому, так останні "живуть без журні, як діти, і їх годують, платять їм, отже, кріпацтво зовсім не є лихо для них, а джерело щастя й спокою". (9).

Православні сільські сязьщенники не зробили на Бальзака доброго враження. "Треба, — пише він, — зробити 10 верстов у снігу або серед жита, щоб знайти попа, який вимагає 16 франків (очевидчаки, золотих), щоб тільки показатися, і який відправляє треби лише за великі гроші". (10). Жиди, що займалися пересилкою грошей закордон, вжахнули Бальзака. "Не можна уявити собі жадоби тутешніх жидів. Шейлок — це якийсь дивак і незвична людина". (11).

Бальзак кілька разів відвідав Київ: восени 1847 р., взимку й навесні 1849 р., та в січні-лютому й квітні 1850 р. Зі столицею України зв'язане також бажання Бальзака описати свою подорож по Україні. Маємо на увазі Бальзаків "Лист про Київ", — серія листів-дописів до «Journal des Débats» у формі дружніх листів до Армана Бертена, головного редактора відомої тоді паризької газети. Листи свого часу ве з'явилися друком (12) і присвячені вони головно подорожнім враженням з Галичини. На жаль, рукопис не є скінчений, отож самого опису Києва ми не маємо, хіба лише тих кілька рядків, що їх зайдво тут коментувати: "Київ — столиця України, святе місто Росії, колишня

4) Correspondance, II, 1876.

5) Beauce, вельми родюча французька країна, що її осередком є Шартр.

6) Correspondance, II, стор. 326.

7) Лист до Жана Льорана, з Парижу (1848 р.), теж там, стор. 339.

8) Лист з 29 листопада 1848 р. з Дрездену.

9) Lettres sur Kiew. Paris, 1927, стор. 66.

10) Correspondance, II, стор. 351.

11) Лист до сестри з 18 січня 1849 р. Теж там, стор. 360.

12) Їх видано лише в 1927 р. під заголовком *Lettre sur Kiew, par Honoré de Balzac. Fragment inédit. Ornée de quatre illustrations et de trois facsimilés. Vend aux éditions Lapina. Paris, 1927, 8°, стор. 98.*, у збірці *Les Cahiers Balzaciens*, що з'являлася за редакцією Марселя Бутерона в обмеженій кількості примірників (наклад 500 прим.). Примітки до українських ментів цієї книжки, як це зазначено видавець, зробив І. Борщак.

метрополія, татарський (!) і російський Рим, старший за Москву, резиденція царів (!) за тих часів, коли ті царі (!) залежали від великих орд...”. (13).

“Я мушу відвідати, — писав Бальзак до сестри 8 жовтня 1847 р., — Київ, цей північний Рим, місто, що в ньому є 300 (!) церков, щоб привітати генерал-губернатора, віце-короля трьох губерній, завбільшки в імперію, та отримати від нього право перебування в краю”. (14).

“Після того, як я бачив католицький Рим, я мав найживавіше бажання побачити православний Рим”. (15).

Київ загалом не подобався Бальзакові (“Його можна бачити лише один раз”) (16), але все таки французький письменник не міг не зауважити, що столиця України була іншою, ніж Петербург. (17).

В Києві Бальзак познайомився з особами, що їх ми надто добре знаємо з біографії Шевченка та з історії Кирило-Методіївського Братства. Зустрічався він з Фундуkleем, київським губернатором і одночасно археологом України, що видав важливі матеріали про історію Києва та Київщини. Узимку 1850 р. Фундуклей дав обід на честь Бальзака, який ледве чи припускає, що цей самий “гостинний” губернатор мав царський наказ слідкувати за французьким письменником. (18).

Знався Бальзак таюж і з сумнозвісним Юзефовичем, що зіграв таку отиудну роль в історії українського відродження. (19). Це Юзефович подарував Бальзакові “Виды Києва” (20), що їх Бальзак потім повісив у своєму будинку при вулиці Fortune. Нарешті, обмінявся візитою Бальзак і з генералом Бібіковим, тим самим, що, за словами Шевченка, дістав під свою руку “київський пашалик”, тобто був призначений на посаду київського військового губернатора та генерал-губернатора Правобережної України, тоді “Юго-Западного края”. Збереглися три листи Бальзака до Бібікова (21), що йому в травні 1849 р. французький письменник представився офіційно, тому самому Бібікову, що йому Шевченко присвятив несмертельні рядки в уривку “Юродивий”.

Київ, між іншим, не подобався Бальзакові також через своє зимне підсоння, що в ньому він поміжкою добачав причину своєї хвороби. 28 лютого 1849 р. Бальзак писав до сестри: “Ох, подорож до Києва була згубна для моого здоров'я” (22). Очевидячки, не від київського підсоння, що не так уже й відрізняється від паризького, громер за п'ятора роки бідолашний Бальзак, а від давньої хвороби, — наслідку страшенної його праці.

Під час першого свого перебування у Верхівні Бальзак написав там повість “Висвячений” (*L'Initié*) — кінець “Людської Комедії”, що на рукописі його стоїть “Верхівня. Україна. Грудень 1847 р.”, і драму “Мачуха”, що її виставляли в паризькому “Історичному театрі” 25 травня 1848 р. Правда,

13) Lettre sur Kiew, стор. 13-14.

14) Correspondance, II, 323.

15) Lettre sur Kiew, стор. 15.

16) Correspondance, II, 327.

17) Теж там.

18) М. Алексеев. Бальзак в России («Красный Архив», 1923, III).

19) Л. Гросман опублікував три листи Бальзака до Юзефовича (Op. cit., стор. 258, 260, 262).

20) ...изданные И. Лауферомъ. Кіевъ, 1846. В цьому альбомі з п'яти листів, юдин є праці Лауфера, а 4 — М. Сажиніна, товарища Шевченка в Академії Мистецтв. Див. статтю О. Симзена-Сичевського про Сажиніна («Київські збірники історії й археології», побуту й мистецтва», 1931, I).

21) Л. Гросман, стор. 265-267.

22) Correspondance, II, 436.

в Верхівні Бальзак написав також "Студії про Росію" (Etudes sur la Russie), але вони невидані й не знати, що в них саме є. (23).

У всякому разі, ані Київ, ані Україну не описано в творах геніяльного письменника. Річ ця, на перший погляд, дивна: Бальзак, що всім цікавився й усе бачив, Бальзак, що був в Україні, коли вірші Шевченка ходили вже по руках, коли тільки що сталася ліквідація Кирило-Методіївського Братства, — нічого про це не залишив у своїх листах. А щодо загальних його поглядів на Україну й на українців, читач вже їх бачив. Які ж вони мізерні, порівнюючи з тим, що писали французи, попередники Бальзака в Україні! Його погляди — це просто погляди тодішнього польського панства в Україні, та ще панства, що пішло на службу царатові. В його творах скрізь — лише культ Польщі. Мало того, коли, 1846 р., вибухло в Галичині повстання українських селян проти польських поміщиків, Бальзак рішуче станув по боці польської шляхти. (24).

Важко, очевидчаки, пояснювати симпатії чи антипатії письменника, якщо він сам про це не залишив слідів. Але беручи на увагу ставлення інших тогочасних французьких письменників, приятелів Бальзака (згадати хоч би лише Меріме й Гюго), можна припустити, що на байдужості Бальзака до України, як не сказати більше, заважила польська поміщиця Ганська, та сама, що знівечила ціле життя Бальзака.

## Наше листування

### КОЛИ БУЛО ПРОГОЛОШЕНО ІV УНІВЕРСАЛ

Ми подали в попередньому зошиті, за С. Шелухином, дату проголошення ІV Універсалу — вночі з 24 на 25 січня 1918 р. ("Україна", стор. 116). З приводу цього проф. А. Яковлів, колишній член Центральної Ради, пише до нас: "ІV Універсал вийшов з датою 9-го січня 1918 р., (старого стилю), а дату 22-го січня 1918 р. (нового стилю) дали йому пізніше. С. Шелухин помилився в стилі, не звернувшись уваги на те, що новий стиль офіційно було введено постановою Центральної Ради, прийнятю в Житомирі на початку м. лютого 1918 р. Коли б дати віру С. Шелухинові, що вотум Центральної Ради був уночі з 24-го на 25-е січня (н. ст.), тоді як могли французькі часописи вже 25-го січня ранком оголосити про "зраду України"?

### УВАГИ

■ Проф. Б. Крупницький прохаче за-значити, що він не є автор статті "Україна в американській Білій Кни-зі" ("Україна", ч. 2, 1949, стор. 96-98), як це приписує С. Др. у

статті "Ще про паризьку "Україну"" ("Українські Вісти", Новий Ульм, № 381 за 1950 р.).

■ Український часопис "Америка", що виходить у Філадельфії (25 квітня 1950 р.), присвятивши статтю нашій рецензії на "Слов'янську Енциклопедію" ("Україна", ч. 2, 1949 р., стор. 140-141), назначає з притиском, що Вальтер Душник, один з українських редакторів Енциклопедії, "не був ніколи співробітником українського часопису "Америка" (як це пише наш співробітник Н. Григорій), аж з цим ніяк не зв'язаний. В. Душник був, на-томість, співробітником американсько-го тижневого журналу "Америка".

■ У статті Ю. Шереха "Польська мова в Україні" в XVI-XVII стол." ("Україна", ч. 2, 1949, стор. 106), надруковано "жолніра", а треба "жолніре".

■ "Україна" відзначатиме відповідними матеріалами десяту річницю смерті Івана Кревецького, українського історика й довголітнього директора бібліотеки НТШ. Тому Редакція прохаче читачів, що мають світлину небіжчика науковця, надіслати її для використання, після чого світлину повернуть власникові.

23) Lovenjoul. Oeuvres de Balzac, 1879, стор. 328.

24) Lettres à l'Etrangère, III, 228.

# ДОКУМЕНТИ

## Автентичний портрет гетьмана Мазепи

Питання портретів І. Мазепи дуже складне і заплутане: російський уряд, свого часу, пильно дбав про те, щоб знищити всякі згадки про гетьмана.

Неважаючи на ці «очі завидющі і руки загребущі», завдяки українському пієтизму до лам'яті гетьмана, все таки деякі його портрети збереглися.

З мальованих портретів І. Мазепи, на жаль, жодний не може вважатися за автентичний. До таких належать: портрет зі збірки Бутовичів, рисунок з Літопису Величка, портрет в Королівської Гріпсольмської галереї в Швеції, колишній портрет у віттарі головної церкви Київської Лаври, портрет з монастиря під Лисянкою, рисунок Норблена, літографія в «Історії Малороссії» Бантиша-Каменського та інші. Всі вищезгадані портрети є новішого походження, або копії з давніших рисунків.

Більшу вартість мають гравюри, виконані сучасниками, себто ще за життя гетьмана. Вони мусіли рисуватися або з кращих портретів Мазепи, або таки безпосередньо з природи, бо інакше їх не розповсюджували б друкарським способом. Таких гравірованих виображень І. Мазепи відомо п'ять. Поміж ними окрім місце займає гравюра мідеритною технікою, уміщена в німецькому місячнику «Europäische Fama», що вийшов у Лейпцигу в 1704 р. Але цей портрет не має особливої вартості; не відомо, який гравер його виконав і з якого оригіналу, та взагалі рисунок непоправний.

Чотири інші портрети належать українським граверам: Захарієві Семойловичеві (діяльність у роках

1591-1706), Іванові Мичурі 1706 р., Данилові Галляховському 1709 р., і Леонтієві Тарасевичеві коло 1695 р.

Три перші портрети виображають Мазелу на цілий зріст та в невеликому розмірі, тому, що постать гетьмана входить у загальну складну композицію гравюр (див. більшу розвідку автора в збірнику «Мазепа», т. I, Варшава, 1938, стор. 131-161). Виняткове значення має портрет гетьмана Мазепи у виконанні Л. Тарасевича. Навколо цієї гравюри накопичилася ціла стирта популітарних поглядів російських авторів, які намагалися і цьому унікатові відібрати автентичність.

Цю гравюру знайшов у єдиному примірнику славний збирач і дослідник гравюр Д. Ровинський. Вона була відбита на окремому аркуші і вліплена до книжки «Слава Шереметі» 1695 року, з нагоди здобуття турецьких фортець над Озівським морем. Власне це й дало привід деяким російським авторам вважати, що портрет належить саме «княївському воєводі» Шереметі (Шереметьеву). Але згодом, той самий Д. Ровинський, автор найбільшого «Подробного словаря русскихъ граверовъ» (СПБ, 1895) та інших поважних праць, а також новітній дослідник Селіщов («Русский Библиофіль», Петербургъ, 1915, V, стор. 83-103), цілком певно довели, що згаданий портрет належить саме гетьманові Мазепі.

Ось найголовніші докази, що стверджують автентичність портрета Мазепи: портрет, подібно до інших гравюр, присвячених гетьманові, нарисований в оточенні алгоритичних фігур, що символізують добродій-

ність і меценатство Мазепи, в даному разі, правдоподібно — мистецтво (краса), сила (могутність), правда (слово), наука (мудрість) і справедливість.



Під картушем портрета нарисовані стромлені до землі предмети-знаки, що символізують усі ті посади й гідності, що їх перейшов І. Мазепа у своїй козацькій службі: меч, корогва, ключ, печатка, пірнач, каламар з пером, булава (старшина, хорунжий, бунчуковий товариш, генеральний осаул, полковник, генеральний писар і, нарешті, гетьман).

На самому портреті виображеного гладкопоголене обличчя (крім вусів), тоді як Шерemet'єв, за московським звичаєм, мав бороду і лише пізніше, після поїздки закордон, почав голитися.

Сама гравюра відбита на іншому, відмінному папері, ніж книжка, і тільки вліплена до книжки.

Гравюру виконав Леонтій Тарасевич, про що свідчить його підпис.

Це був один з найкращих українських граверів доби Мазепи, що його діяльність припадає на роки 1686-1703. Вчився він граверства в Авгсбургу, в Баварії, у відомих граверів Кіліянів, спочатку працював у Вільні, а в 1689 році, себто з другого року гетьманування Мазепи, у Києві, куди, очевидно, був запрошений разом зі своїм братом, найвизначнішим гравером доби, Олександром Тарасевичем. Леонтій Тарасевич виконав близько 90 гравюр способом мідериту. В 1688-89 рр. був запрошений до Москви для виконання портретів «царственныхъ особъ». Крім того, виконав портрети кн. Радзівіла (1692 р.), Івана Обидовського до панегірика Пилипа Орлика «Hippomenes Sarmacki» (1698 р.) та інші гравюри. (До кладніше в статті автора про Л. Тарасевича в часописі «Мистецтво», Львів, 1932, ч. 1, стор. 11-14).

Треба згадати, що з нагоди здобуття, українськими козаками, під проводом І. Мазепи, турецьких фортець над Озівським морем, Пилип Орлик написав панегірик на честь гетьмана І. Мазепи, виданий 1695 р. у Вільні (1). Тут були уміщені гра-

1) Звичайний для тих часів довжелезний заголовок цього панегірика; писаного мішаною, польсько-латинською мовою, в українському перекладі виглядає так:

«Алкід Російський, перєм'жним лавром увінчаний, Ясновельможний Його Милості Пан Іван Мазепа, гетьман Військ Іх Царської Пресвітлої Величності Запорозьких, що гетьманською булавою в Кримській Лерні півмісячну гидру скрушивші, бусурменські фортеці Казікерман, Тавань, Аслам-пород і т. ін. під кормигу російських монархів рукою караючого Марса підгорнувши, гордовитому магометанському замірові, на своєму хресті-пам'ятнику, остаточно записав гасло: Далі вже годі! Від найнижчого слуги Пилипа Орлика, що поза границями російськими через пошту усну вістку почув і в широкому світі невправдим пером її прославив. Року, в котрому Небесний Алкід у Стиксовій Лерні хрестом карк скрушив гидрі ба-гатоголовій». У Вільні, 1695, fol.30 стор. Редакція.

вюри І. Щирського, що працював разом з Л. Тарасевичем, також у Москві, в 1688 році.

Беручи на увагу, що Л. Тарасевич мав тісніші зв'язки з Вільном і працював разом з І. Щирським, спадає на думку, чи не був портрет Мазепи у виконанні Л. Тарасевича виготовлений саме для віленського видання, або бодай рівночасно з тим виданням відбитий. І коли згадати, як небезпечно було переховувати портрети Мазепи, то не доводиться дивуватися, що він дбайливо рукою був вліплений до книжки «російського героя» Шереметьєва і так зберігся до наших днів. Подібним способом переховувалися також інші гравюри. Наприклад, гравюра Д. Галляховського з портретом Мазепи була підліплена під іконою одної церкви на Київщині і лише в поло-

вині XIX стол. дісталася до збірки Красінських у Варшаві. Але і цей унікальний згорів під час останньої світової війни (в 1944 р.).

На гравюрі Л. Тарасевича Мазепу виображену в молодших роках його гетьманування, коли йому було близько 55 років. Продовгаста голова, високе чоло, тонкий і вузький ніс, гладко голене лице, невеликі вуса, досить буйне «барокове» волосся на голові. Очі невеликі і досить вузькі, а притім «бліскучі і проникливі», як писали про Мазепу сучасники.

У всякому разі, цей портрет у виконанні українського гравера Леонія Тарасевича, коло 1695 року, для нас особливо цінний, а навіть займає основне і, так би мовити, вихідне місце в іконографії Великого гетьмана.

В. Січинський

## Французький текст промови Мазепи

**ЩО МАЗЕПА**, рушаючи до шведського табору, виголосив якусь промову до козаків, — це річ цілком певна. В архіві Дентевіль, в паперах Григора Орлика (див. І. Борщак, «Великий Мазепинець. Григор Орлик», Львів, 1932), є обкладинка з французьким заголовком, написаним рукою Григора Орлика: «Промова Гетьмана Мазепи до Козаків 1708 р.». На превеликий жаль, обкладинка, як її розгорнути, — порожня: хтось, невідомо коли й чому, забрав звідти текст промови гетьмана, що її, можливо, свого часу записав Григорів батько — Пилип Орлик.

Отже, треба визнати, що досі ми не маємо автентичного тексту Мазепинської промови. М. Костомаров («Мазепа», вид. 1905 р., стор. 627-628) подає, правда, таку промову, покликуючися на твір Голікова «Діяння Петра Великаго, мудраго преобразователя Россії» (1788, III, 38). Коли ми розгорнемо працю Голікова (її Костомаров використав досить довільно), то побачимо, що, по-даючи промову Мазепи, Голіков не вказує свого джерела.

Син курського купця, Голіков (1735-1801) дістав зовсім мізерну освіту. Заплутаний у кримінальну справу й помилуваний Катериною II, він дав зарік зложить життєпис царя Петра, й для цього йому відчинили урядові архіви.

Голіков, мабуть, знайшов «промову» Мазепи в якомусь державному архіві. Московський уряд мав свого часу, через своїх агентів, якийсь відпис промови Мазепи. Але в якій мірі цей відпис відповідав дійсній промові, цього ми, певно, ніколи й не дізнаємося.

Тим цікавіший є мало відомий, або зовсім не відомий, один французький текст «промови» Мазепи.

У 1863 році з'явилася в Парижі книжка «*La Russie au XVIII<sup>e</sup> siècle*» (434 стор.). Автор, властиво видавець, цієї книжки, князь Августин Голіцин, російський емігрант, католик, той самий, що перевидав у 1861 р. твір Боплляна\*), зазначає, на наш погляд, зовсім слушно, що анонімний рукопис цієї книги належав загадковому Бенуа Шерерові, авторові відомої французької «Історії української козаччини» (1788), аташе французької амбасади в Петербурзі, франк-масонові, що пильно слідкував, певно з доручення французького уряду, за українськими справами, й що його роля в історії франко-українських взаємин залишається взагалі досить таємничию.

Отже, в книжці Шерера, що її видав А. Голіцин, в розділ про Мазепу, а в ньому текст “промови” гетьмана, що ми й подаємо нижче в перекладі, побіч тексту Голікова:

## ШЕРЕР

“Коли шведський король прибув на Десну..., Гетьман Мазепа зібрав своїх полковників і значвий корпус козаків, та виголосив до них таку промову: “Відомо вам, скільки разів зазіхали на Ваші права й привілеї, скільки найкращих ваших братів померли з журби, голоду, холоду, будуючи Петербург, Ладозький канал тощо. Чи це справедливо, що цар, який так часто вихвалював нашу країну, кажучи, що жодна інша країна не заслуговує на такі великі привілеї, — оцей самий цар нас призводить до неволі, надсилаючи на найгідкіші й найвтоміші праці, нас, що добровільно піддалися Росії й допомогли їй провадити близкучу акцію в Європі, хоч цар Олекса Михайлович визнав і підтвердив нашу свободу? Вхопіться отже теперішнього зручного менту, щоб помститися, знищивши нестерпне ярмо; зробіть ваншу батьківщину незалежною, й вона буде тоді найквітучіша держава в світі. Якщо ви зацікавлені як я, щоб урятувати ваш край, підіть за моїм прикладом, станьте зі мною по боці шведського короля Карла XII. Ви нічим не ризикуєте, бо якщо ви з’єднаєте свої сили з силами шведського короля, ми змусимо в короткий час віроломних росіян підписати умови, що їх ім шведський король запропонує”.

Навіть поверхове порівняння обох текстів показує, що Шерер не послуговувався текстом Голікова: всі інші праці французького дипломата свідчать, про те, що він сумлінно ставився до своїх джерел. Пристосовувати й фальси-

## ГОЛІКОВ

... Онъ (Мазепа) обратился къ войску своему и... сталъ исчислять всѣ притѣсенія, будто бы отъ Его Величества чивимыя; и что онъ, Мазепа, вѣдаетъ намѣренія царевы, которой хотѣть всѣхъ ихъ сдѣлать солдатами, нарушить всѣ ихъ права, истребить ихъ вольности и законы и ввести правительство Великороссійское.

И хотя де я многократно старался отвратить его отъ сихъ погибельныхъ всему Малороссійскому народу намѣреній, но тѣмъ только подпалъ подъ гнѣвъ его; и что по всему тому онъ не нашелъ лучшаго для ихъ средства, какъ предаться великодушному Королю Шведскому, съ которымъ онъ уже и имѣлъ о томъ сношевіе, и которой не только всѣ ихъ права и вольность утверждаетъ, но и обязывается ихъ отъ всѣхъ тѣхъ, кои посмѣютъ что либо нарушить изъ ихъ правъ, или ихъ утѣснить, всею своею силою защищать; и наконецъ онъ теперь вывелъ ихъ не противъ Короля, но противъ утѣснителя ихъ, Царя!”.

\* ) Див. про нього на стор. 150 цього збірника.

фікувати тексти не було в звичаях Шерера. Звідки ж він узяв свою "промову" Мазепи?

Що текст Шерерів не є автентичний текст промови Мазепи, це видно хоч би з того, що Мазепа тут твердить про участь козаків у будуванні Ладозького каналу, хоч цей канал почали будувати лише 1719 р., козаків туди привезли 1721 р. А закінчили будування каналу 1731 р. Жодної "бліскучої акції в Європі" Московщина 1708 р. ще не провадила, і в цьому виразі маємо яскравий історичний анахронізм. Про таку акцію можна було говорити лише за царювання Катерини II, після першого поділу Польщі, й після першої турецької війни.

На нашу думку, Шерер мав під руками якийсь апокрифічний патріотичний текст "промови" Мазепи, що кружляв поміж старшиною, й це його він подав у своїй книзі.

Де в чому "промова" Мазепи у Шерера нагадує таку ж "промову" в автора "Історії Русів". Чи вони користали з одного й того ж апокрифічного джерела? Імовіль, але сумлівний француз подав його точніше, ніж Василь Полетика, який в уста Мазепи вклав свої власні ідеї...

### З римських епітафій

У самому осередку античного Риму, на верху Капітолійського торбі, височиться старовинна церква Пресв. Марії in Ara Coeli. Побудована ще перед VI ст., вона була довгий час муніципальною церквою Риму, а від 1250 р. передана Францисканам, що її відновили й мають під своїм зарядом дотепер.

Усередині церкви, праворуч від входу, безпосередньо за великою статую папи Григорія XIII, є гарний надгробний пам'ятник, вмурований у стіну; у верхній частині його, у величному овалі, знаходиться мистецьки зроблене мармурове погруддя молодої людини в убранині другої половини XVI ст. Під широкою плитою, також із мармуру, на якій видно добре збережені літери довгої латинської епітафії, виділяється своїми бароковими формами шляхетський герб з полем, переділеним на 4 частини. Глянувшись на гербові емблеми, можна зrozуміти, що в церкві Пресв. Марії in Ara Coeli знаходиться гробівець шляхтича з Речі Посполитої: на першому місці фігурує "Круцина" — гербова емблема шкійного, — за нею йдуть у геральдичній черзі "Сас" (герб матері) і "Радван" та "Гоздава" — герби близької родини.

Ось, що каже нам латинська епітафія:

Д. О. М.

*Michaeli Corniact nobili polono magnae spei adolescenti, generis amplitudinae animi eximio candore et morum elegantia praecellenti qui parentem monitu ad perdiscendas bonas artes lustranda, que florentissima regna peregre profectus, romaeque immatura morte interceptus, coelestem pro terrena redit patriam. Constantinus et Alexander Corniacti fratres germani nimium moerentes posuere. Vixit annos XIX obiit anno Dni MDXCIV die XVIII Martii.*

(Михайліві Корняктові, польському шляхтичеві, молодцеві великої шадії, значного роду, надзвичайного духа, чайліпшого виховання, що за намовою батьків виїхав на науку парного мистецтва і щоб побачити квітучі чужі землі, а в Римі передчасною смертю заскочений, повернувся в небесну батьківщину замість земної. Константин і Олександер Корнякти, рідні брати, йому цей пам'ятник поставили. Прожив 19 років, помер року Божого 1594, дня 18 березня).

Вже з XV ст. шляхетська молодь з “руських земель” часто їздила в чужі землі “для набивання лѣпшої фортуни, а любо для цвичення въ учинкахъ рыцерскихъ”. У XVI ст. цим шляхом пішли й діти заможних міщан. До сієї післякої належали і брати Корнякти.

Їх батько Константин — грецького походження, разом зі своїм братом Михайлом прибув з Крети у Львів наприкінці 60-х років XVI ст. Один з найзаможніших людей у Львові, Константин Корнякт одержав 1580 р. від короля Стефана Баторія індігенат (надання польського шляхетства чужоземному шляхтичеві) та був прийнятий до герба “Круціна”. Його дім, побудований в 1580 р. архітектором Павлом Домінічі з Риму, вважається за один з найкращих зразків Львівського ренесансу\*).

Одружений з Анною, з Дідушицьких, герба “Оас”, Константин Корнякт мав троє синів і троє доньок. У 1593 р. його сини Константин, Олександер і Михайло були іматрикульовані в університеті в Інгольштадті, але того ж таки року перенеслися до університету в Надії. Можливо, що передчасно померлий Михайло, який вивчав гарне мистецтво, переїхав до Риму, де й був під опікою згаданого архітектора Домінічі.

Цікаво, що перебування братів Корняктів в Італії припадає безпосередньо на часи перед Берестейською Унією.

**В. Сенютович-Бережний**

## Микита Шаповал про Бенеша

В першому зошиті “України” читачі мали зможу ознайомитися з османською працею юлишнікого президента Чехо-Словачької республіки про ми-  
нуле й сучасне слов'янства. З-го вересня 1948 року Едвард Бенеш скінчив свою життєву путь. Українознавчий орган не може обминути цієї події, бо діяльність небіжчика від часів першої світової війни не раз і не два була зв'язана з Україною: Бенеш був головним ініціатором, так званої, “української акції” на Чехах (акції, нас克різь культурної); Бенеш, що мав великий вплив у західніх урядових і громадських колах, “радив” цим колам в українській справі, хоч, треба визнати, не завжди щасливо. Отже, тема “Бенеш і Україна” є зовсім доцільна тема, і нею майбутні історики, коли відчиняться всі архіви, не раз займатимуться. Сьогодні подаємо тут один причинок до цієї теми, а саме уривок з невиданого щоденника Микити Юхимовича Шаповала († 1932), голови й основника “Українського Громадського Комітету” в Празі. Цей щоденник, що тягнеться від лютого 1919 р. до 7 січня 1932 р., є важливий історичний документ, і можна лише пожаліти, що він не побачив ще світу. Редакція “України” дякує Антоніні Антонівні Шаповал, братові Микити Шаповала, за ласкавий дозвіл скористати з щоденника, що йому згаслий автор надав заголовку “Мандрівне”.

**РЕДАКЦІЯ**

### 2. XII. (1920).

У мене був Нечас. (1). Довго говорили на ріжні теми. Особливо про політику на Сході, про федерацію Галичини з Чехією. Багацько цікавих деталів. З других джерел сповіщено, що кубанці, галичани і наша чорна сотня складають якогось меморандума Масарикові про “федерацію”. Бенеш про це за-кладає траншею в Антанти. Здається, тут старається про це Нечас.

\* ) «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст.» М. Грушевського містить портрет Константина Корнякта (батька) й знимку його дому.

1) Яромір Нечас, секретар «Директорії Закарпатської України» (1919), пізніше посол до пражського парламенту, автор чеських брошур про Україну.

## 6. IV. (1921).

Вчора виявився цілком скандал з «Prager Presse»; видав фіктивна акц. спілка «Орбіс», там і Стівін с.-д. фактично — міністер закорд. справ Бенеш. Основ. капітал 15 мільйонів. Один з редакторів Якобсон, жив з совітської місії Гілерсона (2). Є співробітники комуністи. «Орган порозуміння з Росією».

## 13. V.

Розмова з Бенешом.

## 11. III. (1922).

... Справа з с.-господ. Інститутом посувається: 25. II. були у Масарика (я, Григорів, Матюшенко, а Старосольський співався!), прохали про допомогу ученим на Україні, про с.-гос. курси, про видавництво. Обіцяв подумати і по-радитись з Бенешом і Гірсаю (3) про конкретні форми здійснення. Недавно я бачився з інж. Фіделером (секретар міжнар. аграрн. бюра, права рука Швегли (4), який запропонував: одкрити укр. секцію Бюра, подати меморандум про укр. селянство, зорганізувати укр. oddіл (5) на с.-госп. виставці, в маю, заняті становище перед Генуїськ. конфер. (6) і обіцяв підтримку курсам. Радив побачитись з Швеглею і Станеком (мін. земельн. справ).

## 21. II. (1924).

Вчора д-р Г. (Гірса) хотів побачити В-ка (Винниченка), а коли він візував, що він виїхав, то запросив мене. Говорилось про нашу працю. Від імені д-р Бенеша пропонував техніку діла поставити так, щоб їх не втягати. (7). Краще поза Прагою. Нарешті дано візу Мірному. (8).

## 5. III. (середа). (1924).

Сьогодні був на "чай" у міністра Бенеша. Публіки було дуже багато. З українців було запрошено тільки двоє: я і ректор Університету д-р Горбачевський; з росіян помітив кілька осіб Брушвіт (9), Лебедев, Слонім с.-р., ген. Сідорін, Харламов, Юріев к.-д. (10), проф. Ляцький, весь дипломатичний корпус і багато чехів з парламенту і сенату. Знайомі були д-р Соукуп (11), Стівін, Дедіц, Бехине, ген. Чечек, міністри, письменники і т. п.

"Чай" був справді чай. Пані Бенешева гарна. Балакав з ген. Сідоріним і Харламовим, які хотіли говорити зо мною на "болючі питання". Умовився про побачення з Стівіном. Бенеш сказав мені комплімент, що я добре розмовляю по-чеському. Оде і все. Великопанська нудьга. Чай пив дома...

## 4 ЛЮТОГО 1925.

Сьогодні були на чаї у д-р Бенеша. Бачив Чернова (12), Нечаса, Хорвата, Соукупа, Стівіна, Дедіца і багато інших...

2) Голова совітської торговельної місії у Празі.

3) Вацлав Гірса, колишній лікар у Києві. Як заступник Бенеша, фактично займався, так званою, «Українською акцією» у Празі.

4) Антоні Швегла, провідник чеської партії аграріїв, був головою ради міністрів.

5) Ми подаємо точно текст рукопису, лише узгіднюючи правопис.

6) Генуезька конференція (20. IV. 1922 — 20. V. 1922) мала на меті порозуміти Європу з СРСР, але цієї мети не осiąгнула.

7) Тобто до конфлікту з СРСР.

8) Колишній директор канцелярії українського міністерства закордонних справ.

9) Голова «Земгору».

10) Колишній міністер Тимчасового Уряду.

11) Провідник соц.-дем. партії.

12) Борис Чернов, колишній провідник російської партії соціал-революціонерів.

## 27 ЛЮТОГО (п'ятниця).

Щасливий день. Вранці був у д-р Гірсі. Здобув згоду на підмогу Фондові — видадуть мабуть 100.000...

Запрохав Гірсу в члени Інст. Гром(адознавства) — згодився і взявся посередничати, щоб і д-р Бенеш згодився...

## 28. III. 1926. (Неділя).

... Але в той день (26. III.) я був схвильований ще більш другим: в черговому числі «Slovansk. Přehled»'у в статті д-р Бенеша про слов'янську політику, є пункт щодо України: вони, чехи, під час війни вели акцію проти укр. германофільства і крайніх укр. сепаратистів, бо вони стояли за *культурну* і *адміністративну* автономію України в рамках Росії. І тепер стоять на цьому, бо це, мовляв, справжня слов'янська політика...

## 26. II., неділя (1927).

17. II. був на чаю у Д-ра Бенеша...

Умовився з Бенешем про побачення.

24. II. був у Д-ра Бенеша. Розмова про Соціол.(огічаній) Інст.(итут), сучасне становище (можливість конфлікту не виключена), вони не ангажуються ні на чий бік, підтримуватимуть укр. справу.

Про Підкарпатську Русь і про висилку Животка (13). Він каже, що висловив погляд на укр. справу в «Slovansk. Přehled»'і. Я сказав, що ми змагаємося до державності. Він *так* і розуміє нашу проблему. Ізоляція України зробить її жертвою німців. Я розповів про програму Соц. Ліги. Каже: “Дуже добре”. Обіцяв підпомогти Інститут.

### Лист Ярослава Федорчука

Ми вже згадували на сторінках “України” (стор. 46) прізвище Ярослава Федорчука, що з-під його пера вийшла книжка “Національне пробудження українців”, яку видала 1912 р.“Українська Громада” в Парижі, перший новітній голос українських державників у Парижі. Яко секретар “Української Громади”, Федорчук вислав свою книжку рядові французів з листом такого змісту:

274, Boulevard Raspail, Paris.  
CERCLE DES UKRAINIENS  
DE PARIS  
Monsieur,

Le Cercle des Ukrainiens de Paris, dans le but de faire connaître à l'opinion démocratique d'Europe et d'Amérique la lutte que mène la nation ukrainienne pour s'affranchir du joug de ses oppresseurs russes et polonais, a l'honneur de vous présenter cette brochure, avec l'espoir que cette brochure attirera votre attention sur l'un des problèmes internationaux le plus injustement négligés et méconnus.

Veuillez agréer, Monsieur, l'expression de nos sentiments distingués et dévoués,

J. Fedortchouk, Secrétaire.

274, Бульвар Распай, Париж.  
«УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА»  
В ПАРИЖІ  
Пане,

«Українська Громада» в Парижі, з метою ознайомити демократичну опінію Європи й Америки з боротьбою, що її провадить українська нація, щоб визволитися з ярма російських і польських гнобителів, — має за честь піднести Вам цю брошуру, сподіваючись, що вона зверне Вашу увагу на одну з міжнародних проблем, найбільш *несправедливо* знахтуваніх і незнаних.

Прошу прийняти, Пане, вислів наших шанобливих і відданих почуттів.

Я. Федорчук, Секретар.

13) Аркадій Животко, письменник і журналіст († 1948).

# ЗАБУТИ СТОРІНКИ

## Г. Квітка-Основ'яненко

“Салдатському патретові” Григора Квітки-Основ’яненка, вперше видрукуваному в харківському збірнику “Утрення Звезда”, в 1834 р., передувала “супліка” автора до видавця збірника, що її вважаємо не здивим нагадати нашим читачам:

Любезний мій приятелю!

Дойшла до мене чутка, що ти хочеш і в нас, по московській моді, збити книжечку..., а як її по-напому назвати, не вмію; бо їй москалі — не ті москалі, що живуть у Москві, а такі, що не з наших, а з російських, — що кріпко в них кохаються, і ті, не вмівши її по-своєму назвати, зовуть її по-німецьку (1). Так нехай же по-нашому буде: *збірник*. Спасибі тобі за свою працю. Через тебе будемо знати, хто з наших слобожан (2) та й з гетьманців (3) що і як компонує. Ще ж я чув, буцімто хочеш ти тут же притулити деяно і по-нашому писаного. За свою вигадку аж тричі тобі дякую. Нехай же знають і наших! Бо є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть (4), буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжепеньке, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по-нашому опріч лайки та глузування над дурнем більш нічого не можна й написати.

О бодай іх вже з такою думкою! Хіба ж не живо вчилися пан Котляревський *Енея*? Еге! Об нім і досі Москва товче і перетовкує (5) і з якого боку не зайде, сплесне руками та й кає: “*Ну так славно!*” (6). А пан Артемовський-Гулак мало по написав про *Твардовського*, про *Солопія*, про *Собаку*, або *Гараськові* Оди не мудро розказав по-нашому? Що, може, у іншого, хто читав, так і досі кишкі болять від сміху, а в іншого — як там кажуть — трохи лише шапка не загорілась. Так хіба він просто писав? Адже і тепер бажають у місячні або і в тижденні книжечки хоч півтретя його стиха (7). Нехай же й пан Гребіонкин викине *Полтаву*, що перероблює з московської (8); нехай,

1) Квітка має на увазі назву «альманах», що властиво є арабське слово.

2) Тобто мешканці Харківщини й частини Курщини та Вороніжчини.

3) Мешканці Чернігівщини та Полтавщини.

4) Квітка друкував свої російські твори в журналі «Вѣстникъ Европы», що тоді припускає можливість української літературної мови тільки для жартівливих творів, як наприклад «Енейїд». Подаючи думку польського філолога Башидзе про окремішність української мови, редакція (проф. М. Каченовський) петербурзького журналу додала примітку: «... (матеріосійський языкъ) при нынѣшнемъ своемъ состояніи способенъ только къ шуточнымъ сочиненіямъ, какова Энейїда или двѣ-три изъѣстныя оды...» (1815, № 22).

5) За тих часів цілої друкованої Енейїди ще не було, в трьох виданнях (1798, 1808, 1809) було оголошено тільки чотири частини, окрім уривки з V і VI частини з'явилися лише в журналах 20-х років. Перше повне видання «Енейїди» вийшло в світ уже по смерті автора в 1842 р. в Харкові.

6) Грунтовних російських рецензій на твір Котляревського не було аж до 1838 р.

7) Твори Гулака-Артемовського з'являлися в журналах «Український Вѣстникъ», «Утрення Звезда», «Вѣстникъ Европы».

8) Свій переклад Пушкінської «Полтави» Гребінка (в російських журналах він підписувався «Гребенкінъ») видав лише 1836 р., але з 1831 р. друкував його уривками.

кажу, не бойтесь нічого та, як там кажуть, іздасть її типом (9); так там і також буде, що хоч не хочеш, а заколупне тебе за душу, а де — й серденько защемить; буде й таке, що читаючи слізоньки тілки кап, кап, кап! Та є й другі — прочі, що на стихах — на стихах, а то таки і просто розмовою (10) пишуть... Так що ж будемо робити? Не второпають по нашому, та й ворчать на наші книжки: «*Ета нещо па-чухонські...* (11). Зачим печатать, *когда ніхто не розуміє*».

Гай, гай! Хіба ж тілки й світа, що у вікні? Тривайте бо, панове, не дуже сіжайтесь! Є ще на світі православне християнство, що вміють і люблять по-нашому читати. Не усе ж для москалів, може б треба і для нас щонебудь, щоб і ми... знаєте. Не усе, а так... дещо... потроху дечого знали, а то, по-нашому, так ми... так собі... де нам за вами?.. Гм! на догад буряків, щоб калусти дали.

Та що ж на своїм віку видав і таких, що, як попаде нашу книжку, та переворочує її, переворочує, мов голодна беззуба собака шкоринку, котрої не вкусить, та не розчухавши, що, для чого і против чого писано, зараз, щоб аби щонебудь сказати, аби чимнебудь нашого братчика занехаять, а самому похвастати, зараз, кажу, і гукне: «*Кавика (12) не там! Оксія (13) не туди! Хвали! Треба наш йори (14) ни-ни! Я усе знаю і зараз побачу, де що не так!*». Ой, гляди, лишень, пане усезнаю, щоб не було і з тобою того, що з Терешком шевцем. (15).

А що там з ним було? Ти може, приятелю, не позабув того, що змалу у школі вчив, так і згадаєш якусь латинську побрехеньку, що я тобі по-своєму розкажу, як чув її від Панаса Пістряка, а він чув її ще в школі від самісінського нашого дяка пана Олексія.

Одже то, коли хоч, то й приліп сю побрехеньку у свій збірник. Може таки котрий із скализубів, охочий других гудити, а самому талану нема щонебудь путнє написати, захоче покепковати над твоєю Зірочкою (16) та наше, хоч не зовсім по верхам, а хоч і по складам прочита і через десяте-п'яте уторопає та й почуха потилицю і усом закрутить, та й... помовчить; то й то добре: одною брехнею на світі менш буде.

Коли ж будеш її печатати, то пожалуста (17) додглядай, щоб у моїй побрехенці не навернякали якої нашої мови на московський лад. Нехай наши, як хто зна, так свое їй пише; а я думаю, що як говоримо, так і писати треба. О! добре б, братіку, було, якби ми так говорили, як у книжках пишуть; а якби ще так і робили, так би й не було на світі кічого луччого!

Нехай же тобі, братіку, Бог помага на добре діло. А мені вір, що я тебе і поважаю і шаную, і дуже дякую за твою працю для слави слобожан і для нашої потіхі і пользи (18), і що я повік тобі

на услугу широ готовий

*Грицько Основ'яненко*

Липця у п'ятое число, 1833-го року.

9) Друком.

10) Української прози за тих часів майже не було, як не рахувати записів народних казок і анекdotів.

11) По-фінському. Фінів у давній Росії зневажливо називали чухонцями.

12) Лапки.

13) Знак наголосу.

14) Російське «ъ», що його українські письменники вжев тоді уживали, а потім Куліш зовсім його викинув у своїй абетці.

15) Квітка має тут на увазі естампі рядки «Салдатського патрета»: «Швець, знай своє шевство, а у кравецтво не мішайся!».

16) «Утрення Звізда».

17) Будь ласка.

18) Користи.

# ПРО ЗГАСЛИХ

## МАКСИМ ГЕХТЕР

**ТІЛЬКИ** оце недавно я зовсім випадково довідався, що ще 25 грудня 1947 року помер у Празі Максим Гехтер, що йому, за моїми підрахунками, мало бути 62-63 роки. Прочитавши цю сумну вістку, я мимоволі згадав далекий вже вечір на київському двірці, 19 січня 1919 року, коли вперше я побачив Максима Григоровича Гехтера. На одній із залізничних колій скупо освітленого брудного й старого київського двірця стояв спеціальний потяг, що коло нього збиралися члени дипломатичної місії, яку Директорія виславала до Вашингтону. Серед цих членів місії я єдиний вже передтим служив у міністерстві закордонних справ, тому й прийшов заздалегідь, щоб поробити потрібні формальності, й терпеливо відповідав на численні й не раз наївні запитання моїх нових колег. Нараз я побачив огрядного пана з панею, що перевищала його на цілу голову. То був радник нашої місії Гехтер і його дружина. Що мене тоді вразило в Гехтера, це його надзвичайна ввічливість і сочкова, просто зразкова, українська мова, що так відрізнялася від «малоросійщини», яка звучала навколо мене на двірці.

В довгих переїздах нашої місії, що її не хотіли пускати до Америки, я тільки уривками зустрічався з Гехтером і його дружиною, з російського шляхетського роду, що виховалася в аристократичному «Смольному інституті». Пам'ятаю, як у Берліні небіжчик Гехтер з сумом оповів мені про непорозуміння, що сталися між ним і головою місії Євгеном Голицінським, людиною нервовою, що, незважаючи на свої

колишні заслуги для української справи, мало надавається на високий і відповідальний уряд голови дипломатичної місії. Зрештою, трохи пізніше, Директорія звільнила його з цього уряду.

В Копенгагі, де наша місія довго чекала, й таки не дочекалася, візи до Америки, мені довелося більче зійтися з Гехтером. 30 березня 1919 р., зовсім несподівано, померла пані Гехтер, згоріла, можна сказати, в п'ять день від, так званої, «еспанки», що тоді лютувала в Європі. Всі формальності, зв'язані з похороном, упали на мене, а формальностей тих було чимало. Річ бо в тому, що священик єдиної в данській столиці православної церкви, колишньої церкви російської амбасади, виявився більше політиком, ніж християнським пасторем, і нізащо не хотів записати в актах, що небіжчика була дружиною українського дипломата, настилько бажаючи зробити з Гехтера «росіяніна», проти чого останій, звичайно, протестував. За допомогою данського міністерства, завдяки Дмитрові Левицькому, голові української місії в Копенгагі, справу вдалося полагодити в бажаному для українців дусі.

Це тоді я більче зійшовся з Максимом Григоровичем, що оповів мені своє не зовсім буденне життя. З незаможної жидівської родини, вихований на селі Київщини разом з українськими дітьми, він рано став свідомим українцем, і потім вступив до лав славетної «Революційної Партиї України» («РУП»). Був він, мабуть, єдиний активний член РУП'у жидівського роду, бо, як відомо, на превелике лихо для жидівської на-

ції, ну й для української, жди у величезній масі в конфліктах українського народу з Польщею, а потім з Росією, завжди тягли за супротивників України. Тому приклади таких людей, як Максим Гехтер, Вільям Беренштам, Ізраїль Зельберфарб, Арнольд Марголін, гідні особливої уваги українського історика.

За царських часів принадлежність до українства, та ще до українства революційного, «чинів» не давала, а навпаки — в'язницю, що її скочтував також і Гехтер. Вже геть пізніше, коли вийшла знаменита монографія Осипа Гермайзе (Київ, 1926 р.) «Нариси з історії революційного руху на Україні», я довідався з неї докладно, як Гехтера зарештовано було в листопаді 1905 року, бо він на віках закликав робітників Хвастова «повстати, щоб сягнути повної автономії України». (Тоді це був найвищий поступлят українців у Росії). Гехтер перебув тоді рік у в'язниці.

Оповідав мені також Гехтер у Копенгагі про своє співробітництво в першій українській (в Росії) щоденій газеті «Рада», незабутнього Євгена Чикаленка: на відомій фотографії Редакції «Рада» (див. наприклад, «Спогади» Є. Чикаленка, Львів, ч. 3., 1926), Гехтер стойть перший зліва, поруч В. Понятенка.

Та найбільше пишався Гехтер своїм співробітництвом у «Літературно-Науковому Вістнику» Франка, що його два листи він мені показував. Сьогодні не можу простили собі, що свого часу не зняв копії з тих листів, які, певно, тепер утрачені. Дописував небіжчик до славного львівського журналу на економічні теми і був він також автором наукових розвідок на економічні теми, що друкувалися в роках 1910-1914 в Науковому Т-ві імені Шевченка.

Від'їхавши з Копенгаги, я більше ніколи в житті не бачив небіжчика, але майже щодня читав його рядки. Сталося бо так, що найбільше

прислужився українській справі Максим Гехтер уже за часів еміграції, пільно інформуючи закордон про українське культурне життя в славній празькій газеті. (Не знаю точно, коли саме Гехтер оселився в Празі), німецькою мовою «Прагер Прессе», органі чехословацького міністерства закордонних справ від 1920 р. Завдяки Максимові Гехтерові й редакторові Антонові Маргі, жодний інший чужий часопис ніколи не присвятив стільки речової уваги українській культурі, як «Прагер Прессе». З цього погляду, празька газета відіграва велику роль, що її належно оцінювати майбутні історики.

В кінці 1938 р., після Мюнхену, по занепаді демократії на берегах Велтави, скінчило своє життя й «Прагер Прессе». В новій Чехії Гахи й Хвальковського, під доглядом Рібентропа, не було, очевидчаки, місця для демократичного органу. Ось тоді, десь у січні 1939 р., я видрукував у «Ділі» статтю-некролог про «Прагер Прессе», в якому підкреслив значення української культурної сторінки празької газети для української справи й зазначив роль в цьому Гехтера, що з питомою йому скромністю, підписував свої замітки малими ініціалами.

Несподівано для себе, я одержав листа від небіжчика, що писав до мене 12 лютого 1939 р.:

«Не мавши досі Вашої адреси, я не міг Вам подякувати за прегарну статтю, яку Ви надрукували в «Ділі» про мене й мою скромну працю. Щойно вчора редакція «Діла» прислава мені Вашу адресу, отже спішу виконати цей ісвій довг не тільки чесності, але й правдивого сердечного зворушення. Мало кому в нас доводиться за життя читати слова узnanня до своєї праці: хіба що в посмертних некрологах вихвлюють покійників, але живі до тих похвал ставляться скептично, а мертві їх читати не можуть. Тим більше

ї вище я ціню те, що Ви зробили для мене».

(Далі йде довгий уступ про мою науково-літературну діяльність, що його пропускаю).

«... Якщо я до Вас не писав ніколи, то це не було наслідком байдужості. Наслідки Вашої праці завсіди до мене доходили, а тепер бачу, що й Ви були про мене поінформовані. Отже, контакт між нами був, без приватних листів ми між собою через простір перекликались. Цього мені вистачало.

«Нині я борюся за врятування «Slavische Rundschau» (1), часопису, в якім я працював десять літ і який власно мені завдачує останні роки свого існування. Коли б не я, то він розсипався б уже давно наслідком внутрішніх чвар. «Prager Presse» я, на жаль, не міг урятувати, бо це не від мене залежало, але «Slavische Rundschau», можливо, виходитиме далі. Саме вчора я дав до друку матеріал для первого по-двійного числа нового річника, якщо воно вийде, я Вам його радо пошлю. Коли Вас не цікавитиме цілий зміст, то принаймні бібліографія може Вам стати в пригоді. Та чи вийде воно? (2)... Події останньої осені (Мюнхен. — І. Б.) засягнули до тутешнього загального й до моого особистого життя так глибоко, що ніхто не знає, що буде завтра, і як воно все ще обернеться. Але боремось далі, бо що його робити?

Ще раз глибоке сердечне спасибіг! Бажаю Вам усього найкращого й залишаюсь

широ Вас поважаючий й готовий до послуг

B. Гехтер.»

1) Відомий журнал, що його видавав від 1928 р. Слов'янський інститут у Празі.

2) Журнал вийшов, але це було його останнє число. Гехтерові там належить українська бібліографія й некрологи про В. Косенка, українського композитора, та Володимира Кушніра, галицько-українського журналіста.

З цього листа довідуємося, яка була участь небіжчика в журналі «Славіше Рундшau», що про це мало хто досі знає. Крім цього, цей лист є також певним автобіографічним документом. Як бачимо, Гехтер непокоївся щодо майбутнього: українець лівого напряму, діяльний співробітник ненависного німцям «Прагер Прессе», ну, і жидівського походження, — небіжчик мав, безперечно, всі підстави до занепокоєння.

Півроку пізніше, новий і останній лист Гехтера до мене, як «до земляка». Цього разу це було вже не заміпокоєння, а зовсім реальна річ:

«... Мені, — писав Максим Григорович, — треба звідси куди-небудь вибратися. Мій журнал ще так-сяк, живе, але дихає на ладан... Марнується час і сила, бо не маю путньої роботи й власне вже від кількох місяців байдикую. Пописую до «Діла» й до «Свободи», але це для мене не робота. Отже, як не поверни, а все треба тікати.

Не роблю собі ілюзій щодо Парижу, тим більше, що мови не знаю. Але звідти, коли там не зачеплюся, легше буде вибратися куди інше, може, до Англії, може, до Америки... Справа тепер у тім, як дістати французьку візу. Звідси я її не можу дістати — це виключено. Єдина можливість, щоб із Парижу прийшов до тутешнього французького генерального консульяту розказ викликати мене й дати мені візу. Мені здається, що Ви маєте якісь добре зв'язки й що при їх допомозі це можна було б зробити. Коли не помиляюсь, то може будете такі ласкаві вжити потрібних заходів, щоб мені помогти...».

Лист цей з 2 липня 1939 р. я одержав у незручний час, коли майже всі мої приятелі були на вакаціях. Справа проволоклася, й тільки 21 серпня я одержав повідомлення з міністерства закордонних справ про те, що французький консул у Празі

одержав наказ видати візу Максимові Гехтерові. Але це було напередодні божевільного виступу літературівської Німеччини, що кинула світ у вир другої світової війни.

Яке було життя Гехтера за часів німецької займанщини в Празі, мені не відомо, але навряд чи воно

було приємне. Ніколи більше я про нього нечув.

В інших, кращих умовах Максим Гехтер міг би дати багато більше. Але й того, що він зробив, досить, щоб зберегти йому місце в історії українських змагань на міжнародному полі.

## ПОЛЬ БУАЄ

(1864 — 1949)

У середу, 5-го жовтня 1949 року, в церкві св. Томи, парафії Державної Школи Східних Мов, де папа Пій VII, коли прибув до Парижу коронувати Наполеона, відслужив Службу Божу, відбувся похорон Поля Буає, що упокоївся 1-го жовтня після тяжкої хвороби. Поля Буає, колишнього адміністратора Школи Східних Мов, професора в ній упродовж 46 років "російської мови й літератури", організатора слов'янських студій у Франції, одного з фундаторів *Revue des Etudes Slaves*, почесного президента Інституту Слов'яноznавства при Паризькому університеті. Церква св. Томи була повна; крім офіційних осіб (представники міністерства освіти, Французької Академії, всі славісти й професори Школи), церкву заповнило багато колишніх учнів і взагалі людей, що так чи інакше мали справу з небіжчиком, тобто, що їх останній за різних часів морально чи матеріально піддержал.

Поль Буає народився в Cormery, коло Тур, в центрі Франції. Був це близькучий учень ліцею й лавреат "конкурженераль" конкурсу, що відбувається щороку поміж усіма абітурієнтами французьких ліцеїв. Буає скінчив Сорbonу й *Ecole pratique des hautes études*, свого роду науковий семінар, де він мав за колегу славного лінгвіста Мес. 1888 року Буає витримав конкурс на ступінь *Agrégé de l'Université*, що існує лише у Франції.

Буає зацікавився російською мовою, зацікавився нею, як справжній лінгвіст. Учень французьких лінгвістів Сосюра й Дармштедта, він вчився потім в Лескіна в Ляйпцигу, в Буслаєва, Бранда, Фортунатова й у молодого ще тоді Шахматова. Тоді ж таки в Москві Буає познайомився з Мілюковим, зі Стороженком, знавцем західно-європейської культури, з Вол. Ооловієвим, з поетом Бальмонтом...

Працюючи ціле життя над російською мовою, провадячи до першої світової війни щороку вакації в Росії, прислухаючись завжди до живої мови, Буає зробився найкращим знавцем російської мови у Франції.

Як учений Буає залишив кількісно мало праць: Про наголос у відміні слов'янських мов (*Sur l'une des origines du mouvement de l'accent dans la déclinaison slave*), написано в співробітництві з Мес (*Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, 1892); Про наголос в російському дієслові (*L'accentuation du verbe russe*, 1895); Франко-російський словник кінця XVI століття, за "Великим Острівником" Андре Теве (*Un vocabulaire français-russe de la fin du XV<sup>e</sup> siècle extrait du grand Insulaire d'André Thevet*). Ця стаття, що є, власно, доповіддою, виголошеною на конгресі орієнталістів у 1905 р., вельми цікава; вона торкається невиданої праці Теве, відомого за своїх часів географа, що в своїй "Космографії" займається також і українськими землями.

Нарешті, перелічуючи праці Буас, треба назвати його славний, класичний вже, підручник російської мови (*Manuel pour l'étude de la Langue Russe. Textes accentués, commentaire grammatical. Lexique*. Paris, 1905, стор. XIV, 386) що й досі, 40 років появі, є настільна книга для всіх, що вивчають російську мову у Франції (існує також і англійське видання). Правда, цьому підручникові, який був ділом цілого життя Буас, закидають не раз, що мова його текстів (народні оповідання Толстого, який сам давав поради Буас щодо наголошенні їх), є надто селянська мова, що нею ніхто тепер не розмовляє, але Буас вибрав свої тексти цілком свідомо, бо, як видно з його "Порад" (див. далі), він відраджував своїм учням читати "легку" західну прозу Пушкіна, а радив, натомість, читати тексти Толстого, як більш "російські".

Як бачимо, кількісно Буас не залишив багато писань. І, з одного боку, різна інша праця, особливо в адміністрації Школи, забирала в Буас чимало часу, а, з другого, був це виключно сумлінний вчений, що вимагав від інших, а насамперед від себе, праць удосяконалених, як змістом, так і формою. А з такими вимогами, ясно, продукція кожного вченого не може бути кількісно велика.

Треба тут додати, що Буас все залишався русистом: він уважав, що "російська мова" є досить широка царина, щоб їй присвятитися виключно. Але, за давньою традицією Школи Східних Мов, Буас розумів "російську мову" вельми широко: історія, географія, політичне життя тощо. Усім тим цікавився Буас, що за свого життя стільки причинився у Франції до пізнання російського життя. Він сам, за молодих років, був у Росії дописувачем газети "Тан" і натомість за часів першої світової війни був паризьким дописувачем російської газети "Петербургскія Відомості". Буас знову особисто головних російських діячів, спершу в Росії, а потім в еміграції тих, що опинилися у Франції. Це він був організатором середньої освіти для дітей тієї еміграції; справи, що вже мають велике значення для Франції, а в майбутньому, певно, матиме ще більш далекоягле значення. В дореволюційному Петербурзі постать Буас була добре зізна в колах інтелігенції; Олександр Блок, наприклад, кілька разів згадував його в своєму щоденнику.

Як професор російської мови в Школі Східних Мов, Буас виховав усіх сучасних французьких русистів і славістів узагалі. В історії слов'янських студій у Франції професорування Буас, це — епохальна доба, що видно хоч би зі збірника на його пошану, який склали 1925 року колишні учні Буас. (*Mélanges publiés en l'honneur de M. Paul Boyer. Paris. Institut d'Etudes Slaves*). Був то знаменитий викладач. На жаль, через свою сумлінність, що її вже ми згадували, Буас ніколи не хотів ані видати своїх викладів, ані написати граматику російської мови, хоч як на цьому наполягали його друзі. Але як саме Буас уявляв собі навчання російської мови, добре видно з цікавої його брошюри "Звичайні поради студентам курсу російської мови Школи Східних Мов" [*Simples conseils aux élèves du cours de russe des Langues Orientales. («Revue internationale de l'enseignement», 15. XI. 1898)*].

Виклади Буас були ясні й вельми живаві. Навіть ті, що були виховані на російській мові (як і автор цих рядків), знаходили завжди на викладах Буас чогось нового. Пам'ятай, що Буас не любив Достоєвського, за найбільшого російського письменника вважав Толстого, високо цінив Гоголя й Чехова...

1908 р. Буас було призначено на адміністратора Державної Школи Східних Мов, і на цій посаді він виявився справді великим адміністратором; він, як слухно висловився Андре Мазон (див. його некролог в газеті "Монд", з 4-го жовтня 1949 р.), "оживив Школу". Буас перебудував будинки Школи, осiąгнув для неї новий статут, причинився до заснування нових катедр, між іншим, якраз у слов'янській царині (польська, болгарська, сербо-хорватська, чеська).

Та головне, що відзначало адміністрування Буас, це його щільний зв'язок зі студентами. Щотижня він приймав студентів, знав їх усіх особисто, слідкував за їх навчанням, не тубив їх з очей навіть по скінченні студій. Через свої не аби які зв'язки в наукових, політичних і економічних колах Буас мав завжди змогу допомогти в той чи інший спосіб тому чи іншому студентові, або колишньому студентові. Для скількох "молодих людей", сьогодні людей зрілих, Буас був справжнім добрим генієм!..

Французькі славісти не забудуть зворушливої церемонії, що відбулася в літі 1937 р. в найбільшій, повній по береги, залі Школи Східних Мов, під проводом тодішнього ректора університету Шарлєтті, в присутності всіх славістів, урядових осіб і студентів, щоб відзначити кінець активної діяльності Буас в Школі, бо цього року французький славіст пішов на емеритуру. Під час цієї церемонії Буас піднесли медалью, що на ній відомий ритівник Тюрен увінчив риси цього видатного француза.

\*\*

Я познайомився з Буас ще 1920 р., отже, зналися ми майже тридцять років. Річ ясна, не раз і не два говорили ми з Буас на українські теми; отже, гадаю, я можу краще, інші хто інший, відповісти на питання, що в першу чергу цікавить наших читачів: як саме Буас ставився до української справи взагалі й до української мови зокрема?

Буас, як я вже згадував, провадив щороку свої вакації в дореволюційній Росії, головно в Петербурзі й Москві. В Києві він був два рази лише переїздом і ніколи українського життя не студіював. Його приятелями в колишній Росії були виключно росіяни, а найбільшим приятелем був Мілюков, що видко хоча б з трьох документів, що їх варт тут подати.

1929 р., з нагоди десятиліття газети "Последнія Новости", що їх редактував небіжчик Мілюков, Буас писав до нього: "Від усього серця приєднуюся до всіх тих росіян і не росіян, що — здалеку чи зблизу — надсилають до Вас свої гарячі, вдячні й дружні побажання. Ви, Павле Миколайовичу, — душа великої газети. Прийміть, отже, й мое свідоцтво захоплення Вашою працею". ("Последнія Новости", 29 квітня 1929 р.).

1939 р., коли святкували 70-річний ювілей колишнього провідника російських "кадетів", Буас вислав йому довгого листа, де читаємо:

"... Вже з перших днів моого перебування в Москві ми зблизилися... Потім ми разом провадили частину літа 1893 р. в Бретані, це було Ваше перше перебування у Франції... Ви ставили наголоси на російських текстах, що їх я розбираю. Пам'ятаєте, Павле Миколайовичу?

Париж за останніх років минулого віку? Ежного вівторка цілий тодішній російський Париж збирався в Івана Івановича Шукіна (1): Микола Ковалевський (2), Де Роберті (3), Шрілінг (4), Грабар (5), Петро Струве. Пам'ятаєте, Павле Миколайовичу?..." (Теж там, 23 березня 1939 р.).

Нарешті, третій документ, що хронологічно передував двом згаданим, але проте торкається безпосередньо України.

1912 р. Буас написав статтю "Росія та її національності" (*La Russie et ses nationalités*) в журналі *Revue de synthèse historique*. В кінці цієї статті читаємо: "...Хочу лише тут повторити заяву, що її зробив мені в Петербурзі один російський вчений, чиє прізвище мушу тут замовчати, обмежуючися лише

1) Відомий колекціонер.

2) Знаний історик і соціолог.

3) Євген Роберті, російський соціолог.

4) Російський історик, езуїт, дослідник давніх взаємин Риму з Росією.

5) Історик мистецтва.

вказівкою, що його праці мають загальну пошану в його власній країні та закордоном. “В Малоросії, — ствердив цей вчений, — своїми дошкілюваннями, замкненням “Просвіт”, наша адміністрація створила малоросійський рух. Тільки три роки тому російський уряд дозволив перекласти Євангелію мовою країни, але для цього потрібне було аж втручання Академії Наук... Отже, нещастя (!) схотіло, щоб існувала Галичина. Ті, що є незадоволені в Малій Росії, відходять гуди, щоб там провадити агітацію проти нас. Коли, як дехто це твердить, сепаратичні ідеї розвинулись в Малій Росії, хто в цьому винен? А що станеться на випадок війни?...”.

Таке твердив “друг” Поля Буас. Сьогодні це вже ніяка таємниця, що цей “друг” звався саме Павло Мілюкова...

В питанні, так званих, “інородців” небіжчик Буас завжди поділяв погляди Мілюкова, тому, що вони найбільш відповідали його світоглядові щодо Россії та її національної побудови. Згадана вище стаття є найкращим доказом цього: всі погляди колишніх “кадетів” на польське, фінляндське, українське, холмське питання, Буас зробив своїми. Також як “кадети”, Буас визнавав право на незалежність більш-менш лише за Фінляндією. Йй небіжчик залишився вірний назавжди, й 1940 р., коли СРСР напав на Фінляндію, Буас зробив голосний виклад у “Товаристві закордонної політики” під заголовком “Фінляндія і Росія”.

Отже, поділяючи погляди “кадетів”, точніше Мілюкова, Буас вважає, що Україна має обмежитися культурною автономією в рамках російської держави. Навіть 1917 р., коли російська імперія луснула й у Паризі один час гадали, що Київ має зробитися початком “оздоровлення колишньої імперії Романових”, Буас гадав, що, після того, як таке “оздоровлення” стане доконаним фактом, Україна знову ввійде, як федеративна частина, до складу нової держави, що постане на румовицях давньої імперії. Такого погляду Буас додержувався ціле своє життя. Тому, може, так прийшла йому до смаку УСРР перших років її існування, років Миколи Скрипника. Але треба тут підкреслити, що таке ставлення Буас до політичного боку української проблеми зовсім не перешкоджало небіжчикові допомагати матеріально й морально українським політичним емігрантам, так само, як і російським. Не одна дитина українських політичних емігрантів одержала освіту завдяки Буас...

Інше було ставлення Буас до української мови. Колишній учень Фортуната това й Шахматова, він, як лінгвіст, зінав, ясно, що українська мова є мова, відмінна від російської, хоч як його друг Мес, юхався головне в, так званих, “мовах цивілізації”, тобто в мовах народів, що створили “великі цивілізації”. Нарешті, як я вже згадував, русист переважно, Буас ніколи спеціально українською мовою не займався.

Але небіжчик був реаліст. З того часу, як українська мова зробилася “мовою цивілізації”, він почав нею практично цікавитися. Буас заохочував свого учня Антуана Мартеля вивчати українську мову, але, висилаючи його 1927 р. в наукову подорож на Україну, наполегливо радив йому уникати в Україні всілякої “політики”. З цього погляду, не здивим буде нагадати листа, що його вислав Буас 1926 р., в імені Школи Східних Мов і Інституту Слов'янознавства при Паризькому університеті, до Української Академії Наук з нагоди ювілею Михайла Грушевського:

“Наш видатний колега Михайло Грушевський має подвійне життя: одне життя він присвятив політиці, друге — науці. Про політичну діяльність М. Грушевського ще передчасно висловити присуд. Ця діяльність належить до історії, і історія судитиме. Але наукова діяльність М. Грушевського вже витримала іспит критики й може спокійно чекати на суд нащадків: ця діяльність залишається, як склепіння українського патріотизму на світанку ХХ століття...”

Тому Українська Академія Наук, що з гордістю тримається поза всякою політикою, вчинила справедливість, взявши ініціативу вроочисто відсвяткувати 40-річчя наукової, апостольської діяльності й професорування Михайла Грушевського, славного історика своєї нації, духового вождя українських патріотів...”.

Буас робить між двома війнами заходи, щоб збагатити бібліотеку Школи українськими книжками й задля цього шукав усіх способів. В своєму осо-бистому архіві знаходить низку листів небіжчика, що в них він раз-у-раз прохаче дістати для бібліотеки ту чи іншу українську працю. Ось, наприклад, лист з 21 березня 1928 р.: “Видавництво Walter de Gruyter у Берліні видало перший том *Abhandlungen Українського Наукового Інституту* в Берліні й оповіщає про евентуальний вихід другого тому. Чи могли б Ви одержати ці гарні видання для бібліотеки Школи Східних Мов? Національна справа, що її Ви захищаете, матиме, певно, користь від того, що наші професори й студенти знамуть ці праці Українського Інституту в Берліні...”.

Автор цих рядків не може не підкреслити тут тієї уваги, що з нею не-біжчик ставився до його українських викладів, хоч українська мова з'явилася в Школі, коли Буас вже не був адміністратором. Не можна також забути тих “наїв”, що їх раз-у-раз гостинно улаштовував Буас і його віддана дружина, де не раз можна було стрінути поважних осіб, так чи інакше зв'язаних зі Схід-ньюю Европою.

Ім'я Поля Буас завжди залишиться в історії слов'янських студій у Франції.

## ЕМАНУІЛ МУНЬЄ

(1905-1950)

Коли, не вірячи своїм очам, я побачив 23 березня в газетах коротку вістку, що тієї таки ночі Емануїл Мунье вмер на серцевий удар, я мимоволі згадав незвичайне казання про смерть, що його виголосив у Люврі 1662 р. Босює. Так, король французьких проповідників мав рацію: смерть приходить несподівано й до неї треба завжди бути готовим. Мунье, певно, дарма що мав тільки 45 ро-ків, був щохвилини готовий відійти з цієї бідолашної землі, яка після його смерті стає ще більш бідолашною.

Мунье був незвичайна людина, людина великомудра й щира, сувора до себе й прихильна до інших, справжній християнин, що його філософія ось вже двадцять років мала такий великий вплив у певних колах Франції і поза Фран-цією. Мунье, це — провідник журналу «*Esprit*», що гуртував людей, яких не зовсім точно звати “лівими католиками”, гурток християнських демократів, що очолював усіх тих, хто прагне погодити духову свободу з соціальною спра-ведливістю.

“Агреже” філософії в 23 роки (щоб зрозуміти обдарованість небіжчика, треба знати, як важко дістати цей науковий титул!), Мунье швидко залишив навчання в ліцеї, щоб заснувати епохальний журнал «*Esprit*», певний, що ідеї цього журналу переможуть, бо “ми є бідні, а бідні завжди перемагають”. Свою матеріальну бідність Мунье завжди підносив, бо в ній якраз він добачав основу незалежності людини. Бо дійсно, як можна спокусити людину, що гор-диться своєю бідністю!..

Мунье написав низку праць, що в них він поставив супроти безіменної особи XIX в. живу постать людини: «*Révolution personnaliste et communautaire*»

(1934); «Manifeste au service du personnalisme» (1936); «Le Rationalisme» (1950); «La peur du XX siècle» (1950)... ну й, звичайно, силу статтів, писаних або інспірованих для «Esprit»... Цей апостол “особовости”, що ціле своє коротке життя шукав правди й поборював усіляку брехню, був оточений незрозумінням і венавистю. З правого боку, капіталісти ненавиділи проповідника соціальної справедливості; з лівого — комуністи не могли простити Муньеїві його релігійності, ані проповідування людської свободи: це ж Муньеї видрукував саме недавно в «Esprit» толосну анти totalitarну декларацію лівих французьких письменників Касу й Веркора (грудень, 1949). Муньеї був у повному розумінні цього слова тим, що у французькій мові має називу «un homme libre», вираз, що його по-українському можна віддати словом “вільнолюбець”.

Провидиня вигвагородило того, хто був таким шляхетним лицарем свободи. Він помер уночі, під час сну, без фізичних страждань. Смерть Емануїла Муньеї залишила, й певно надовго, порожнє місце у французькій духовості, бо такі, як Емануїл Муньеї, не народжуються часто...

\* \* \*

Доля схотіла, щоб я знов особисто небіжчика. Перша наша зустріч стосується до сумних днів “Мюнхену”, того “Мюнхену”, що поділив усіх людей в Європі на прихильників тоталітаризму, який тоді уособлював Гітлер, і на прихильників свободи...

Одного дня, на початку жовтня 1938 р., без усякого попередження, прийшов до мене Муньеї й просто, як завжди, сказав: “Тепер багато говорять про Україну й німецькі пляви супроти неї. Я хочу присвятити цьому питанню кілька статей в «Esprit», і тому прийшов до вас”.

(Ми бачилися кілька разів. Наслідки цих побачень читач може знайти в «Esprit» у статтях Муньеї: “Другого дня по зраді” (ч. 73); “Європа проти гегемонії” (ч. 74); “Два джерела фашизму” (ч. 75) і Спульбера: “Великі держави й натиск на Схід” (ч. 76); “Голос України” (ч. 77).

Ті пророчі статті свідчать, що були й чужинці, які заздалегідь передбачили українську трагедію 1939-1945 років.

Ілько Борщак.

## ОЛЕКСАНДЕР ПАНЕЙКО

Померлий 4 лютого ц. р., Олександер Павейко, брат відомого українського діяча й публіциста Василя й ректора УВУ Юрія Панейка не був учений дослідник, але нормативно знаменито знов українську мову, може, далеко краще, ніж деякі наші учені мовознавці. Згадаймо хоч би його знамениті “Кутки мови” на сторінках “Діла”! Українець з Галичини, він завдав собі чимало труду, щоб ґрунтовно вивчити цілу українську нормативну літературу (праці Синявського, Курило, Сулимі, Гладкого...). Небіжчик, з цього погляду, заслуговував на цілковиту пошану на тлі нашої мовної отаманії, коли мало хто вважав за потрібне тлібоко вивчати українську мову, бо кожний гадає, що він, кажучи словами Остала Вишні, “всмоктав її разом з молоком з матерової циці”.

Олександер Панейко справляв також міле враження свою скромністю (не пнувся в “бессерісери”) і працьовитістю. Не претендуючи на самостійного дослідника, був це заслужений педагог, і його шкільна “Граматика” є, мабуть, найповажніша в своїй ділянці. Таких людей, як Олександер Панейко, в нас не так вже й багато. Честь Його пам’яті!

# НАУКОВО-КУЛЬТУРНА ХРОНІКА

Анрі Грегуар

(ДО СОРОКАЛІТТЯ ЙОГО ПРОФЕСОРУВАННЯ)

Анрі Грегуар народився 1881 р. в місті Нуу (коло Льежу), де бургомистром є й сьогодні Жак Грегуар, кузен ювілята. Вже в гімназії, в “королівській Атене” в Нуу, Грегуар виявився блискучим учнем. 1903 р. він дістає першу нагороду на конкурсі стипендій задля подорожі закордон, що рідне йому місто Нуу відзначило спеціальною медаллю. Доктор класичної філології Льєжського університету, Грегуар знайшов свій шлях — візантологію, що тоді саме відроджувалася на Заході (Діль і Шлюмберже у Франції, Вигу в Англії, Крумбахер у Німеччині...). Отже, Грегуар студіює в Мюнхені в славного Крумбахера, основника візантології в Німеччині, в Берліні у Вілямовіца-Меллендорфа, найкращого за своїх часів знатця старогрецької літератури.

Річ ясна, що Грегуар не міг оминути й французьких високих шкіл. 1903-04 він студіює в Паризькій Ecole des hautes Etudes, де має за вчителів таких геленістів, як Віктор Берар та Псіхарі, й де разом з ним студіював тоді, найкращий сьогодні у Франції геленіст, Поль Мазон, брат відомого славіста. 1906-1909 рр. Анрі Грегуар був також членом славної “Французької Школи в Атенах”, що її столітній ювілей святкували в 1946 р. в Парижі. В тій часі Грегуар одержує наукову місію для обслідування рукописів, що зберігаються в Єрусалимі й на Синайській горі.

Доцент грецької філології в Льєжському університеті (1909), Грегуар незабаром стає надзвичайним професором у Брюссельському університеті. (Своє професорування в Брюсселі Грегуар перервав у роках 1925-1928, коли, на запрошення єгипетського короля, поїхав до Каїра, де зорганізував і керував словесним факультетом університету). Відтіни він зв'язує свою долю професора з цим університетом, де стає поступово звичайним професором і де був деканом у роках 1929-1932.

На катедрі Брюссельського університету, чи то в своїх викладах, чи то в семінарі, Грегуар виховав не одного візантиніста й геленіста, й вже віддавна вважається за основника й провідника бельгійської школи візантиністів. Я не слухав викладів Грегуара в Брюсселі, але слухав їх нераз в “Колеж де Франс” і в Паризькій “Академії надписів і красного письменства” (*Academie des Inscriptions et des Belles lettres*), що її членом є Грегуар від 1940 р. Були то незвичайно жваві виклади, де величезна ерудиція викладача ніколи не є відділена від життя. Він усе тримає слухачів під чаром свого блискучого оповідання, що в ньому можна почути про все: про мовознавство, про літературу, про фольклор, про історію і навіть про відгуки актуального життя. Ювілят є з Богою милости промовець, й на його викладах ніколи не нудишся...

Коли професор і викладач Грегуар належить лише його учням і слухачам, вчений Грегуар належить усім науковцям. Різноманітні є його праці (книги, статті, замітки), як кількістю, так і тематикою. В найвідоміших наукових ча-

списах, починаючи з 1904 р., можна бачити підпис “Анрі Грегуар”... «Revue de l'Orient chrétien»; «Byzantinische Zeitschrift»; «Revue de l'histoire des religions»; Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles lettres»; «Hermès»; «Slavia»; «Bulletin de la Faculté des Lettres de l'Université de Bruxelles»; «Revue des Etudes Slaves»; «Byzantium».

Головна тема праць Грегуара — це візантинологія й геленізм у широкому розумінні цього слова. Тут: гагіографія, відношення між французькою мовою й старогрецькою, студії й знамениті переклади Айсхіла й Евріпіда (в славній паризькій збірці Guillaume Budé) ономастика народів, що їх культура мала такі чи інші візантійські впливи (албанці, угорці, франки в Галії, хорвати й серби та ін.), історія релігій, візантійська література (Девгеній Акрітас, Нью-Йорк, 1942). Цю славну візантійську героїчну поему Грегуар досліджує ціле життя. Він довів зв'язки, що існували між греко-візантійською епопеєю та слов'янно-руською. Див. останню працю Грегуара «Le Digenis russe» в 42-му томі “Американського Фолклорного Товариства”, Філадельфія, 1949), фолклор, (Asklépios..., Bruxelles, 1950, стор. 204; ревеляційна студія про загадкового Асклепія), наукові рецензії, повні змісту й оригінальних думок на все, що з'явилося за останніх 40 років у царині візантинознавства й геленізму, некрологи всіх видатних візантинознавців і геленістів...

Окрему ділянку в творчості Грегуара займає славістика: він бо знає російську, польську й сербо-хорватську мови, не кажучи вже про церковнослов'янську. Варт тут відзначити знамениті віршовані переклади Грегуара (Les perles de la poesie slave (Лермонтов. Пушкін, Міцкевич) Liège, 1918, стор. XIX, 272; також віршовані переклади з Ол. Толстого, Сербських баллях; переклади славної праці згаслого польського історика М. Ашкеназі “Наполеон і Польща”, 1925, і студії відомого польського історика гуманізму Ст. Кота “Лювенський університет і Польща”, 1927-1928, та знову таки віршовані переклади новітніх російських творів: Блока, Есеніна та ін.

Годі подавати тут назви великих численних праць ювілята, що є надзвичайно плідний дослідувач праць, де Софокл стоїть поруч з Олегом, а Наполеон — з Базилесом Маврикієм... Дехто скаже, що Грегуар працює в надто вже численних царинах, але коли приглянутися уважніше, така думка буде не зовсім справедлива: в працях Грегуара є єдіність. Він бо є перш за все геленіст і візантиніст, а цю візантинознавство по своїй суті є універсальне, — Грегуар теж універсаліст. Інша ділянка творчості Грегуара — це “національна епопея”, що й він вишукує у всіх народів і за всіх ліб. З цього погляду, Грегуар має справді геніяльний хист бистроумних гіпотез. Не раз не погоджується з його висновками, але не можна не захоплюватися духовним процесом міркування бельгійського вченого.

Що вражає читача праць Грегуара, це незвичайна ерудиція автора, який знає про все, але його ерудиція не роздушує читача (як це, на жаль, не раз буває), бо Грегуар пише як француз, тобто ясно, прозоро й жваво. Ця величезна ерудиція не знищила в ювілятові шляхетну людину, традиційного ліберала, що поборює всяку несправедливість. Бо Грегуар не тільки кабінетний вчений, але й публіцист, промовець і трибун. Тому цей невтомний борець за любки пише в журналах і газетах, і пише так, що зайвий раз переконується, що можна бути справжнім ученим і неабияким журналістом, чи публіцистом.

1918 року, в окупованому німцями Брюсселі, він заснував, спільно зі своїм незмінним приятелем Гріжаном, нелегальний тоді “Флямбо”, що перетворився після першої війни в найкраще бельгійське “Ревю”, який в 1940-1947 р. р. часово зник, а тепер знову продовжує свій славний шлях. Це в ньому що два місяці можна читати під різними прозорими псевдонімами (Факс, Анагност, Астроляб...) близькучі огляди міжнародної політики, де знання в Грегуара

проблем поєднується з мужністю назвати речі своїми іменами, де ця свободо-любна людина завжди захищає права особи і народів...

Така різноманітна діяльність мусіла висунути Грегуара на речника бельгійської науки закордоном. Отже, численні є офіційні наукові подорожі ювілята по Європі й Америці за часів перед другою світовою війною. А ось саме недавно, в 1948 р., коли святкували ювілей Krakівської Академії Наук, Грегуар презентував у стародавній столиці Польщі Бельгійську Академію Наук й ви-голосив велику промову, "справжнє повітря Заходу".

Та понад усе, Грегуар є те, що французи називають «animateur», а за на-шою мовою "натхненник". Скільки наукових і літературних видань і імпрез завдають своє існування ініціативі Грегуара! Це він, наприклад, заснував (1930-1931) при Брюссельському університеті "Інститут східньої та слов'ян-ської філології й історії" та видав 8 томів (1932-1947) "Щорічників" цього інституту.

Грегуар є також головний організатор візантійських Конгресів, що з них перший відбувся 1923 р. у Брюсселі; він же стоїть на чолі "Міжнародного наукового комітету візантинознавців".

Людина, що працює в стількох ділянках, що має й захищає свої погляди, не може не викликати суперечок. Але ворогів у Грегуара нема й не може бути, бо той, хто раз говорив з ним, не може не підпасти під вплив його "чарів".

\*  
\*\*

Я познайомився з Анрі Грегуаром десять років тому в гостинній хаті його сестри, пані Castagnou, що керувала аж до останньої війни знаменитим французьким тижневником у Празі «Europe Centrale», де вона постійно писала під псевдонімом Junia Letty. Ті, що сьогодні перегортатимуть річники «Europe Centrale», знайдуть там чимало статтів нижче підписаного на українські теми й на теми з історії Східної Європи взагалі. Знався я з Junia Letty давно по-заочі, доки війна не привела її до Парижу. Одного дня, слухачка моїх викладів, Марія Шерер, що тепер вже має ім'я у французькому українознавстві, позна-йомила мене зі своєю приятелькою Junia Letty. І ото в неї я пізнав Анрі Гре-гуара, що приїхав до Парижу задля свого чергового викладу в Академії Наук. Ясно, що перші ж наші розмови були на українські теми, але їх Грегуар тоді не здав, як не рахувати праць М. Грушевського. Скажу більш: він мав певне упередження до української справи взагалі, яке, зрештою, мають усі західні вчені з різних причин, що їх тут не місце викладати.

Пам'ятаю й сьогодні наш останній вечір напередодні приходу німців. Було це в маленький каварні на Монпарнасі. Крім самого Грегуара, там були п. Junia Letty, дві дочки Грегуара, Марія Шерер і ще якісь особи. Вулицями ввесь час метушилися авта: парижани відходили зі своєї столиці. Ніхто з нас не здав, що кого чекає. Сумно було. Але Грегуар непохитно твердив: "Будемо боро-тися. Світ не буде належати Гітлерові..." .

І доля на якийсь час розкинула нас усіх по різних кутках: я опинився в німецькій в'язниці, де одного дня дізвався, що Грегуар вже в Америці, Junia Letty, ця незвичайно освічена й розумна жінка, людина високих мо-ральних якостей і близькуча письменниця, не витримавши подій, що насуну-лися на Європу, померла в січні 1941 р.

В ЗДА завзятий Грегуар розгорнув незвичайну діяльність, що про неї часом я чув з американської радіовисилні, де він сам не раз промовляв. Грегуар зробився в Америці, так би мовити, амбасадором європейської науки. Він засновував й очолює Ecole Libre des Hautes Etudes, що перевернулася

в справжній університет, де викладали європейські вчені, відновлює свій «Byzantion», важливий орган візаントизнаства, творить нові органи: «Renaissance», «Вірменський Квартальник» (англійською мовою), редактує (1944-1946) в Нью-Йорку *Belgium* та *New Europe*, прилюдно виступає, промовляючи різними мовами, між іншим, новогрецькою, перекладає на французьку мову «Слово о полку Ігоревім»...

Гітлерівський кошмар скінчився... 1946 року я знову побачив Грегуара в дорожому для нас «бох Парижі. Роки (й то які роки!) не відбилися на ньому: той самий динамізм, та сама віра в справедливість, той самий організаційний хист. Але було в Грегуара й нове — якраз нове ставлення до України. Грегуар як майже й усі європейці й американці, починаючи від самого Рузвелта, під час війни, вірив у можливість справжньої демократизації СРСР, і в цьому, як і вісі інші, жорстоко помилився. Отже, не дивно, що тепер, коли нависла над світом страхітлива загроза комуністичної навали з боку СРСР, Грегуар мусів звернути увагу на Україну, наріжний камінь, як він казав, протикомуністичного спротиву.

Приїхавши до Брюсселя, Грегуар негайно відновлює діяльність своїх інституцій і друкованих органів, додавши до останніх саме недавно два нові: *La Nouvelle Clio* і *«Théonôe»* (*Société d'Etudes mythologiques*). Та найбільше кухається він у своєму *«Flambeau»*. Якраз у зв'язку з відновленням цього останнього, він написав мені 6 березня 1948 р., прохаючи статтю про Україну, щоб “разом захищати Україну, справді вільну й незалежну”. Я якийсь час вагався, бо від довгих років свідомо більше не пишу на “актуальні” теми. Але Грегуар настоював листовно й словами, коли заїхав до Парижу. Чи можна відмовити Грегуарові? Отже, я написав для *Flambeau* (1948 р.) дві статті під заголовком *«Et l'Ukraine?»* Грегуар продовжує мобілізувати опінію в користь України: він друкує в тому ж таки *«Flambeau»* листи Драйхмари, листи, що переконливо свідчать про страхітливе становище письменників у “вільній” УСРС; робить доповідь у Бельгійській Академії Наук про “Українські думи” Марії Шерер і повертається до них у “Флямбо”; бере участь в Комітеті допомоги студентам Східної Європи; виголошує доповідь у Брюссельській Академії про працю молодого талановитого українського візантолога Ігоря Шевченка, колишнього члена “Українського Дому” в Лювені, — це завдяки Грегуарові Шевченко дістав наукову подорож до Гарвардського університету в ЗДА; нарешті, нав'язує зносини з Преосвященим Іваном Бучком, як з католицьким єпископом і як з речником української культури на чужині...

\*\*

Нема чого й казати, що на запрошення на 40-річний ювілей Грегуара, що його зорганізували бельгійські приятелі й колеги славного візантолога, негайно відгукнулися чужинецькі вчені й установи. Грегуар був почесний доктор університетів Парижу, Атен, Альжиру, Софії. Він є член Академій у Брюсселі, в Парижі, в Копенгагзі, член Археологічного інституту у Відні, в Аtenах, в Софії, член Слов'янського інституту в Празі... (Я зовсім не є певний, чи вирахував усі наукові гідності ювілята).

Був на брюссельському святі й автор цих рядків, яко делегат Паризької Державної Школи Східних мов, і як давній приятель човіллята. Саме свято відбулося 24 лютого 1950 р., в будинку розкішної Брюссельської *«Fondation Universitaire»*, в присутності чисельної добірної публіки, що поміж нею були амбасадори Франції й Греччини, бельгійський міністер освіти, державні міністри Спаак і Ліппенс, представники парламенту, університетів і літератури.

І. Моро, секретар ювілейного комітету, відчитав уривки з величезної кіль-

кости листів і телеграм, що надійшли з усіх кінців світу. Поміж ними присутні почули "гарний латинський лист українського єпископа, Апостольського Візитатора українців-католиків у Західній Європі". Цей лист Преосвященого Івана Бучка варт зберегти для української історії; тому подаємо його в українському перекладі:

Христовий мир у Христовому Щарстві!

20 лютого 1950 р. Рим.

Пресвітлий і преславний Пане,

Від відданних Вам друзів, що шанують і подивляють не тільки Ваш великий розум, Ваше знання, Ваші студії, ба й Ваші великі чесноти, я одержав вістку про близьку вроčистість з нагоди 40-літньої Вашої діяльності, Ваших дослідів і студій, що вже віддавна здобули Вам найкращу славу не лише в межах шляхетної Бельгійської Нації, але також і в інших культурних націй. Тому то з усіх усюдів приносять Вам похвалу й слушні признання Вашому імені вчителя, вельми обізнаного в студіях візантології, що її обсяг і науково-історичний та археологічний зміст має безмежне значення для висвітлення питань з історії Церкви.

Тому і я, нижепідписаний, вважаю собі за честь цим листом і ширим серцем привітати рівно ж Вашу Достойність. Нехай дозволено мені буде, перш за все, висловити Вашій Достойності почування щирої радості з нагоди цієї щасливої події, й то не тільки від моого власного імені, але також і від тих усіх вчених синів України, моєї Батьківщини, що ім відомі великі Ваші заслуги. Ці вчені, залишивши у своїй Батьківщині під тяжким переслідуванням, не мають змоги взяти участь у святкуванні Вашого ювілею, або навіть листовно Вам висловити свою пошану.

А треба всім нам тішитися й радіти та широко дякувати Всешиньому за великі дари, що ними Він Вас обдарував, а серед цих дарів вже сам Ваш вік: 40 років праці й студій, це вельми значний дар, збагачений до того досягненнями в ділянці знання, літератури й мистецтва. Тож не диво, що в тій вже близькій уроčистості на Вашу честь радітимуть цілі ряди Ваших учнів, разом з Вашими Товариствами, Друзями, висланиками славних університетів та інших наукових установ, що всі вони висловлють Вам найкращі побажання у Вашому здоров'ї. Бо "Робітник заслуговує на свою винагороду" (Лука, X., 7.).

З цієї то нагоди прийміть, Пресвітлий і Прешановний Пане, також найкращі побажання, що їх цим листом висловлює Вам нижепідписаний, що не тільки подивляє Вашу наукову працю, але також і Ваші християнські чесноти, і особливо зберігає у вічному серці спомини про Вашу доброзичливість до українського моого народу, що в цих жорстоких часах так тяжко мучиться.

Прошу Триєдного Бога про найбагатші благодаті для Вас і благаю Його, щоб 40-ліття Вашої наукової діяльності не було для Вас чінамром для спочинку, але радше, щоб воно було немов би порогом, з якого Вам можна буде підійнятися задля нових наукових творів, що принесуть ще більшу славу Всешиньому й Вашій шляхетній Бельгійській Нації, до якої Ви належите й якої Ви є вінцем і славою, а Вам самим дадуть вдоволення, заслуги й радість і тут, на землі, й у вічному житті.

Ще раз і ще раз, повторюючи Вам мої найкращі побажання, ви-  
словлюю почуття високої пошани вдячного серця, з якими й оста-  
юсь Вашій Достойності

відданий

*ІВАН БУЧКО, Титулярний Список Каді,  
Апостольський Візитатор.*

Один за одним бельгійські промовці відзначали наукові заслуги ювілята в різних ділянках. З чужинців промовляли: Рансіман, професор Кембріджського університету, Герке — Майнцького університету і в імені Мюнхенської Академії, що вибрали Грегуара за свого члена, Лемерл від Паризької “Школи Високих Студій”, Унбераун, професор Страсбурзького університету, та підписаний — від імені “Школи Східних Мов” і від свого власного імені, підкресливши заслуги “незвичайного вченого, що злагатив візантійські та слов'янські царини працями, які залишаються джерелами для нових дослідів...”, великого громадянина вільної Бельгії, що ніколи не вагався прилюдно підносити свій мужній голос протесту проти всіх тиранств, проти всіх несправедливостей, проти всіх боягувств, що їх бачить світ від 1914 року”.

Потім урочисто передали ювілятові грубезний перший том “Збірника” на його пошану, медалю Льєжського університету, таріль з гербом рідного міста Нуу візантійський хрест, що його виконала донька Грегуара Одет.

Вкінці забрав слово Грегуар і в близкучий та чулій промові, з питомим йому гумором, відповів на привітання. Цю промову не можна аналізувати, її треба було почути, та, зрештою, радіо записало на плівку ціле свято, що другого дня ціла Бельгія могла чути.

Як тут не згадати, що в своїй відповіді Грегуар рішуче ствердив, що він є прихильник самостійної України!..

**Ілько Борщак.**

P. S. — За свого перебування в Бельгії я відвідав “Український Дім” у Лювені. І хоч я був там, на жаль, дуже короткий час, хоч я бачив там ще всіх студентів, але був захоплений духом студій, що панує в цьому домі, який так дбайливо й, скажу, любовно провадить о. Ван де Бранде. “Український Дім” у Лювені є далекосягле діло, й незвичайна подяка належиться Апостольській Столиці, що уможливила й уможливлює існування цього розсадника українських молодих наукових сил, не роблячи ніякої різниці між “з'единеними” і “nez'edinenimi”.

**I. B.**

## Славістичні студії в Люнді

**СЛАВІСТИЧНІ** студії у Швеції порівняно молоді і мали, коли йдеться про університетське навчання, переважно практичний характер. Такого роду студіям сучасний стан, коли всі слов'янські країни стали неприступними для західного світу, мало сприяє. Після короткого пожвавлення, викликаного рожевими надіями кінця другої світової війни, мода на славістику в Швеції швидко занепала. Але, незважаючи на це, в тих осередках, де знайшлися взяті захоплені славістичними студіями, справа не тільки не погіршала, ба навіть поліпшилася. Одним із таких осередків є Люнд, з його старим університетом, де колись учився наш славний земляк Григор Орлик.

Славістику в Люнді викладають від 1908 р., і до 1936 р. на чолі катедри стояв С. Агрель, відомий своїми працями з порівняльної фонетики слов'янських мов, з акцентології і з польської граматики. Проте роль Люнду була другогрядна, і діяльність головних представників шведської славістики, — Р. Екбліо-

ма, Т. Торнб'єрнсона та ін., — проходила в головному поза Люндом. Початок активізації славістичних студій у Люнді збігається з покликанням на катедру славістики проф. К. О. Фалька (1941), а надто з заснуванням, з його ініціативи, 1947 року, Слов'янського інституту. В курсах, що їх викладають студентам, запроваджено від цього часу, крім найпопулярнішої тут російської мови, також українську, польську, литовську, церковнослов'янську. Діють три лекторати: російський, польський і чеський. Систематично працюють два семінари: нижчого типу для студентів, і вищого — для молодих науковців. На останньому в центрі уваги стояли питання слов'янського повного голосу й метатези пливкіх з голосними, другої і третьої паляталізації приголосних, слов'янських мовних стосунків з кельтами, фінами і скандинавами, походження назви "Русь" тощо. Інститут розбудував непогану книгообірню, а серед студентів постала "Слов'янська асоціація".

Від цього року вперше Слов'янський інститут виступає перед світом із своїми публікаціями. Заплановані дві серії: серія монографій під назвою «Slaviska och Baltiska Studier» і серія річників під назвою «Slaviska Institutets vid Lunds Universitet Arsbok». Перші книги обох серій вже кінчаються друком. В монографічній серії виходить грунтовна праця проф. К. О. Фалька, цікава, зокрема, і для україністів, про назви порогів на Дніпрі в «De administrando imperio» Костянтина Багрянородного; зміст річника становлять у головному роботи П. Арума про слов'янські прікметники, належні до У-основ, Ю. Мегісте про російські слова в прибалтицьких фінських мовах, Н. Гольмера про розвиток початкових голосних у балто-слов'янських мовах, К. Фалька про дніпровську переправу у Костянтина Багрянородного, В. Рукедравіні про частоту вживання звуків у літературній лотиській мові та ін.

Тематика збірника, як і названі вище теми семінарійних обговорень, відбивають обсяг зацікавлень люндських славістів, а великою мірою типові і для шведської славістики взагалі. Це, переважно, порівняльна фонетика слов'янських мов і проблеми взаємовпливів мов народів, безпосередньо чи посередньо зв'язаних з Балтикою. Останнє цілком природне для Швеції, з її виразно балтицьким характером. Варт проте відзначити, що в обсяг цих проблем всувається і україніка, принаймні в її старих і пізніших зв'язках з народами балтицького культурного і політичного кола. З цим у зв'язку стоять пляні поширення україністичних студій у Люнді. Заплановані також студії білоруської і словацької.

● В міжчасі від появи другого збірника "України", в "Архіві Української Еміграції у Франції", що є власністю французької держави, описано 300 документів, призначених для майбутніх істориків. Улаштовано новий відділ «Varia», куди входять документи й матеріали, що походять з інших країн. Описані досі документи надійшли, як пожертві, від таких установ і осіб:

Український Комітет у Канаді, О. Бачинський, ІІ. Василів, В. Гаврилюк, А. Кішка, Ф. Лабунський, О. Перрідон, І. Лисяк-Рудницький, В. Савчак, О. Савчин, В. Федорчук (Стокгольм), А. Шаповал, Б. Шемет, І. Хмельюк.

Усім їм Наукова Рада Архіву висловлює ширу подяку.

Прохаемо українців, що мають по-чуття відповіальнosti перед історією, надсилати матеріали, або звертатися

з пропозиціями про продаж їх, на адресу Архіву:

Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes. Archives ukrainiennes. 2, rue de Lille, Paris (VII).

● На бажання деяких читачів з-поза Франції, подаємо адреси, що на них варто надсилати українські книжки або книжки про Україну:

1. Institut d'Etudes Slaves, 9, rue Michelet, Paris (VI).

2. Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes. 2, rue de Lille, Paris (VII).

3. Bibliothèque Nationale. Paris.

Перші дві наукові установи групують в собі слов'янські студії: книгообірня першої приступна лише для професорів, другої — для професорів і студентів.

# НАШІ ВІДГУКИ

▲ 2 березня 1950 р., в присутності Президента Французької Республіки, відбулася в Сорбоні врочиста академія з чагоди двосотої річниці народження *Франциска де Міранди*, визволителя Венесуелі й генерала французької Республіканської армії. Міранда багато мандрував по світі, був він і в Росії 1786-1787 р.р. Під час своїх мандрувань венесуельський національний герой проявив щоденник, що на щастя для історії зберігся. У том "Архіву" Міранди (*Archivo del general Miranda. Caracas, 1929*) має своїм змістом подорож по імперії Катерини II. Цю подорож він почав з Харкону (Міранда приїхав з з Царгороду), що його докладно описує. Кременчук, Київ, Північна Україна, Кирило Розумовський, Безбородько...; ось сюжети автора, що до його подорожі по Україні ми ще повернемося.

▲ "Український Бюлєтень", що виходить англійською мовою в Нью-Йорку, в числі з 1 січня 1950 р. подав малу — проект поділу СРСР, на якій "Козакія" продовжує "Україну" аж до Азальського моря, хоч усім відомо, що на схід від Урали є "Казахська радянська Республіка" її що ті казахи, тюркського походження, нічого спільнога не мають з слов'янами *козаками*. Можна уявити собі, яке враження така мапа робить на чужинців, що розуміються на географії СРСР. При цій нагоді не можемо не згадати іншої мапи України, теж українського походження, що, на щастя, не пішла в світ, а своєчасно була знищена. Було це 1919 р., коли українська делегація УНР на Паризькій мирній конференції змагалася за незалежність і соборність українських земель і зложила *заяву* п'ого *"Mémoire sur l'Indépendance de l'Ukraine"* (Paris, 1919, fol., стор. 120), до слова, меморія невдатний. На чолі делегації стояв тоді Григор Сидоренко († 1925), щирий патріот, добрий інженер, але, ділктино кажучи, не зовсім спритний дипломат. Одного дня, Сидоренко кличе деяких членів делегації й урочисто показує їм видруковану, за його вказівками, малу України, що в своїх кордонах мала... Баку. Коли ж ті члени делегації висловили "все здивування такій українській експансії", Сидоренко з хитрою усмішкою відповів: "Знаю, що Баку не в Україні, але там є нафта, а її Англія так потребує..."

▲ Читаемо в часописі "Українець-Час" (30 квітня 1950 р.): "... В дійності (М. Ломоносов) навчився читати й писати цей справжній перший московський "вчений" в досить зрілім віці, ледве чи знав якусь чужу мову й лишився, може, як досить талановитий аматор в початках науки, поезії і мистецтва..."

Все це є історична неправда. А права є, що М. Ломоносов навчився читати й писати ще хлопчиком (між іншим, за славною граматикою Мелетія Смотрицького), вчився в московській "слов'яно-греко-латинській Академії", що в ній за професорів були вихованці Київської Академії; вчився Ломоносов також рік у Київській Академії, і цьому завдачу його "Ідилія Полідор'є" (1750), опис дніпровських берегів. Знав він добре німецьку мову, — Ломоносов учився в Марбурзькому університеті в славного філософа Вольфа й у Фрайберзі у хеміка Генкеля (жінка Ломоносова була німкеня). Орудував також мовами французькою й латинською. Чимало існує його перекладів з тих мов, і добре відомий є його латинський лист до Айлера з 5 липня 1748 р. Був Ломоносов зовсім не "аматор", а геніальний вчений без лапок, що відкрив нові шляхи у фізиці, хемії, механіці, мозаїці..., вчений, що його заслуги визнавали вже його сучасники, як, наприклад, Айлер і Вольф. Ми не кажемо вже, що Ломоносов був не абінгкий філолог, що він створив сучасну російську літературну мову й зрозумів, що російська версифікація муєтися бути не силябічна, а тонічна... Все це є добре знані речі, автентично доведені працями самого Ломоносова й архівними матеріялами, зібраними, між іншим, Білярським у 1865 р. в Штеттерзі ("Матеріали для біографії М. Ломоносова").... "Українська загальна Енциклопедія", як праця поважна, справедливо відзначила, що Ломоносов "був універсаліст"...

Ми, правду кажучи, не розуміємо, чому така замітка з'явилася в згаданому часописі, що її авторство, до слова, надежить не членам редакції, а якісь невідомі нам установі чи особі: "Паво"? Або автор рядків про Ломоносова просто неук, або писав це свідомо, щоб, мовляв, принизити "москаля". Як що це так, він глибоко помилюється. Бо ті, що знають, хто був Ломоносов, прочитавши ці зневаж-

ливі рядки про нього, навряд чи відмовлять йому в пошані, натомість наспівно матимуть несмак до українських газетярів. Як не згадати тут Драгоманова з його — “Чисте діло вимагає чистих засобів”...

▲ Романтики XIX в. твердили, — їй це твердження поділяє сьогодні широкий загал, — що *papa Олександер VII Борджія* (1492-1503) був негідник і отруйник. Але все це є неправдиві легенди. Орест Феррара в книжці (*Le Pape Borgia. Paris, 1950*), використавши автентичні документи Венецької державної бібліотеки, довів цю неправду цілком переконливо. Всі ці історії про вбивства, отрути й змови вигадували їй поширювали в пасквілях супротивники папи Борджія, чесної, лагідної й добрячої людини. Великодушний папа не переслідував авторів ганебних пасквілів, гадаючи, що їх абсурдність... найкращий захист. Як ми нині знаємо, він помилився. Ще одна зруйнована легенда, але згруйнена, правда, для вчених, а не для широкого загалу, що завжди віритиме в “жахливу добу папи Борджія”, як ми опі бачили в одному найвному заокеанському українському часописі. Бо легенда сильніша за історію не тільки в українців.

▲ В. Шутой видрукував у журналі “Вопросы Истории” (1949, № 7, стор. 9-27), органі Академії Наук СРСР, статтю “Народная война на Украине против шведских захватчиков в 1708-1709 г.”, де дає всю українську “националистичну” історіографію, що вона, мовляв, приховувала той факт, що українські маси поставилися неприязнно до шведів. Як відомо, це не відповідає дійсності, бо ціла ця сама “националистична” історіографія, починаючи від Василя Полетики в “Історії Русів” і кінчаючи ненавісним тепер у Радянщині М. Грушевським, завжди твердила, що народні маси не зустріли шведів так, як на це сподівалися Карл XII і Мазепа. В. Шутой у своїй статті подає деякі, правда, другорядного значення, невидані факти з віденського й московського архівів. Тільки сумнів *охоплює* читача, чи ці невидані матеріали точно подано, чи не є вони, відповідно “оброблені”. А такий сумнів цілком є обґрунтований фальсифікацією, що її допустився В. Шутой у своїй статті. Він цитує з статті І. Борщака “Шведчина й французька дипломатія”, видрукованій в “Науковому Збірнику” ВУАН за рік 1928, що виходив під редакцією М. Грушевського (нічого й казати, що ані прізвища М. Грушевського, ані І. Бор-

щака автор не подає) уступ з рапорту Безенвала, 28 листопада 1708 р., французького амбасадора в головній шведській кватирі: “Скажу прямо, коли українська нація не підтримає шведського короля, я не бачу жадної для нього можливості закінчити щасливо війну. Україна дуже багата на різного роду запаси; населення майже все озброєно і звикле до війни”. І крапка. (Не крапки, а одна крапка; мовляв, на цьому кінчиться уступ Безенвала). А уступ цей має продовження: “*до московитів ставиться вороже*. Sapienti sat!

▲ Паризькі російські газети повідомили, що в квітні ц. р. відбулася виставка “російського мальяра” Алексея Грищенко. А в “Українській загальний енциклопедії” цей самий Грищенко фігурує, як “український малькар”. Знову таки, С. Гординський у своїй рецензії на французьку книжку про Грищенка називає його, як “одного з поважних українських мистців у Франції” (“Український Квартальнік”, англійською мовою, 1949, V, 4, стор. 373). Хто ж є Грищенко? Російський чи український малькар? (Маємо, очевидччи, на увазі національну принадлежність, бо народжений на Чернігівщині, Грищенко є етнографічно українець). Цю справу може розв’язати тільки сам мистець. Чи він вважає себе за росіянином, чи за українця? Задля історії, це питання варто було б уточнити.

Справа з національною принадлежністю наших мистців стоїть взагалі кельсько в еміграції, і Зенон Шеленський мав цілковиту рацију поставити головно це питання (“Українець — Час” 7. V. 1950). Ось, наприклад, лежить перед нами вже пожовкливі каталоги виставки в жовтні 1926 р. у відомому паризькому музеї Galliera (Salon du Franc) під почесним головуванням майже всіх амбасадорів у Парижі. В цьому таки каталогі Іван Бабій фігурує як *Russe*, Микола Глущенко — *«Russe»*, а, згасла вже, талановита наша малькарка Соня Левицька — як *«Polonoise»*.

Ми добре розуміємо, що 1926 року нашим мистцям було важко обстоювати свою національне ім’я, але часи змінилися! Сьогодні, коли Україна вже фігурує в міжнародних документах як держава і про неї пишуть усі часописи світу — наші мистці *повинні* прислужитися поширенню українського імені в світі. І це особливо потрібно в обставинах, коли на їх творчість зазивають наші різні сусіди. Маємо на увазі, річ ясна, мистців з ім’ям, що не потребують вже нічпії опіки.

# ОГЛЯД *РЕЦЕНЗІЇ*

*Енциклопедія українознавства* в двох томах під головною редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. Зенона Кузелі. Том перший. Зошити 1, 2, 3, 4, вел. 8°, стор. 320. Мюнхен— Нью Йорк, 1949.

Є подвійного роду енциклопедії: одні призначенні для вчених фахівців (наприклад “Енциклопедія Ісламу”), інші — для широкого читача. Енциклопедія Українознавства належить до останнього роду енциклопедій. Від такої праці, що є, річ ясна, завжди праця колективна, вимагають насамперед епархії матеріалу, тобто доцільний розмір кожної статті й слушне узгодження цього матеріалу, тобто його об'єднання. Все це є справа загальної редакції, як є її справа й допилювати речевості, стисливості, ну й мови й коректи матеріалу. Під цим оглядом, на загал беручи, редакція Е. У. дала собі раду, а'че куди більш важка річ, віж що уявляють собі читачі.

Виклад у статтях стислий і прозорий, чого не завжди можна, на жаль, сказати про українські наукові праці, мова — поправна й коректорських помилок ми не зауважили (це, звичайно, не виключає таких помилок, що їх ми, може, просто переочили, бо в засаді немає їх не було друкованих праць без коректорських помилок). Їх треба лише вміти знайти, а до цього не всі є здатні.

Е. У. починається статтею З. Кузелі про “дотеперішні українські енциклопедії”, що її заголовок не зовсім відговаряє змістові, бо властиво кажучи, стаття говорить не стільки про українські енциклопедії, як узагалі про українознавчі праці, що не зовсім є одне й те саме. Автор слушно підкреслює вагу, в історичній перспективі, появі в 1930-33 рр. у Львові “Української Загальної Енциклопедії” і подає мало-відомі широкому читачеві відомості про грандіозний проект видання “Української Радянської Енциклопедії”, з'явившись з особою М. Скрипника, проект, що вмер разом з самогубством колишнього народного комісара освіти УРСР. Чимало відомостей приносить та сама стаття З. Кузелі про праці чужими мовами, що їх виготовили українці й чужинці задля інформації Західного Світу. Але в цьому переліку варт було б зробити вибір,

бо не можна ж ставити на одній дошці такі наукові праці, як «Das geistige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart» (1930), «Handbuch der Ukraine» (1942) побіч таких популярних пропагандистських видань, як Tsoulukidze: «Die Ukraine» (1939), A. Schmidt: «Ukraine (1939)»...

Тому ж авторові належить статейка “Назва території й народу”, що на її маргінесі мусимо подати дві уваги: “Назви — пише автор — малорос, малоруський ... набирають, особливо, в XIX ст. згірдивого сенсу”. Це не зовсім точне: такого характеру набрали ці назви вже за наших часів, десь напередодні 1914 р., а до того сила добрих затеперішньою термінологією “українців” називали себе “малоросами”... Назва “Новоросія” вигадана зовсім не “за аналогією” з назвою “Малоросія”, як пише автор, а під впливом класичних споминів, що охопили Катерину II її оточення в зв'язку з “грецьким проектом” імператриці. Тут “Новоросія” є просто калька “Нової Греції”...

Ю. Шерех обережно подає найстотніше, що мусить знати широкий читач про досить таки складне питання “Назва — Русь”, але й тут трохи невдачно зредагований уривок про те, що “з кінця XVIII ст.”, офіційна російська назва “Мала Росія” поширюється і на новоприлучені до Росії правобережні українські землі, чимраз виразніше забарвлюючись образливо (!) для укарінців”...

Шодо статейки Я. Рудницького “Назва — Україна в чужих мовах”, в ній бракує згадки про французьку «Oukraïne», що її вперше вжив Кипріян Робер, професор слов'янських літератур у “Колеж де Франс” у роках 1845—1857. Чи не його слідами пішов Драгоманов, уживаючи терміну «Oukraïna» в своїх французьких виданнях?

Стаття В. Кубійовича “Положення, границі й територія України”, хоч ми є маємо відповідного знання, щоб оцінити її науково, здається вам окрасою першого зошиту: речева, повчаюча й об'єктивно написана з належною в таких питаннях обережністю. Ця стаття буде велими корисна для всіх славістів, бо автор розглядає всі теперішні кордони України, додаючи добре схеми й мапи. Він часто-густо дає короткі історичні пояснення, що завжди стоять на

останньому рівні науки. Не знаємо лише, чи можна категорично твердити, як це робить автор (стор. 22), про державницькі змагання до самостійності в донських козаків...

Як відомо, польський публіцист Станіслав Скжипек (*Skrzypek*) в цікавій і вдумливій книжці «*Ukraiński program państwowego na tle rzeczywistości*» (Лондон, 1948), зводить кількість самих українців у сучасній Радянській Україні до 21-22 міл.! (стор. 46). Отже, матеріали, що їх подає В. Кубійович, є в певній мірі відповідь на винесене твердження польського публіциста. Також з користю студіюватимуть не раз і не два матеріали, що їх подає той самий автор про Україну, як “географічне ціле і її частини” (стор. 118-124), що є стислий розділ історичної географії України. Як відомо, через досить таки сумну історію українських земель, огляд теперішніх національних відносин в Українських землях є річ делікатна, і можна лише привітати В. Кубійовича, що подав таєм, на нашу думку, безсторонній огляд цієї складної *par excellence* проблеми (стор. 160—177).

“Емблемам” України “Е.У.” присвятила тільки 4½ сторінок, разом з іконографією. Це, безперечно, замало. Відсилаючи читачів до рецензії В. К.—о про “Тризуби й двозуби”, зауважимо тут лише, що термін “знамено” не зовсім заходить нам удачним (Див. “Україна” ч. 2, стор. 144).

Тому, що ми не є знавцями з фізичної географії й природи, ми ще можемо тут подавати своїх критичних уваг на цю царину “Е. У.” (стор. 35—117). Отже, мусимо обмежитися переліком заголовків багаточного матеріалу, що міститься на 82 сторінках: топографічні карти України (М. Кульчицький), геологія (Ю. Полянський), грунти (Г. Махів), рельєф і морфологічні краєвиди (М. Дольницький), клімат (І. Тесля), Чорне й Озівське море (І. Федів), води (І. Тесля), рослинність (Г. Махів), тварини (за І. Рацковським).

Стаття Р. Єндика “Антропологічна будова України” (стор. 125—129) виграла б змістом, якщо автор менше оперував штучним і досі ще не окресленим виразом “раса”. А вже зовсім невдатно зробив автор, подавши знимки відомих осіб (Б. Барвінський, Я. Окунєвський, Старицька-Черняхівська, В. Бачинський, ...Роксоляна — зовсім фантастичний портрет), як типи різних “рас”.

Дуже цікавий є відділ “етнографії”

(від стор. 184), що його зредагував В. Петров, маючи за співробітників І. Одарченка, З. Кузелю, Л. Бурачинську, З. Лиську, Н. Нижанківського, Д. Горнякевича, В. Січинського, Л. Непадкевича. Погляди самого Петрова часто густо оригінальні й нові, вони кидаюти не одне світло на цю дисципліну, дисципліну не зовсім ще в деяких питаннях окреслену. За браком місця можемо лише тут подати заголовки відділів, що в них матеріал студіюється завжди за останнім словом науки: методологічно-світоглядові напрямки в українській етнографії XIX-XX ст., історія української етнографії, племінний розподіл і етнографічні групи, (Лемки, Войки, Гуцули, Покуттяни...), господарство, народне будівництво, одяг і взуття, народня духовна культура, народні звичаї й обряди, пов’язані з родинним життям, генеза народних звичаїв і обрядів. Багатий на зміст є розділ “Народня усна словесність”, де знову таки стаття В. Петрова “Найстаріші типи усної словесності” (стор. 213—263) і “народня проза” (стор. 269—270) звертають на себе особливу увагу.

Статті З. Лиську й Н. Нижанківської про народну музику й музичні інструменти стануть у пригоді всім, хто цікавиться музикознавством.

Кожний інший читач, сподіваємось, навіть з цих побіжніх рядків, уже зрозумів, що за скарби українознавства містяться у собі перші чотири зошити “Е. У.”, що її вартість підвищується силою добре виконаних малюнків і “літератури”, яку подають в кінці кожного розділу. Але непростимим гріхом було б не підкреслити тут, що ціла ця муравлина праця навколо “Е. У.” була зроблена в умовах гіркого поїневріння на чужині, невідомого завтрашнього дня, в таборах, без порядних обілюtek... Чолом, читачу, перед працівниками, що видобули зі себе стільки моральної сили виконати таку роботу! Одна лише “Е. У.” виправдує, якщо таке, вилічення взагалі є потрібне, відновлення діяльності НТШ закордовом.

Кращого подарунку українцям і всім славістам у свій 75-літній ювілей наше Наукове Товариство не могло зробити. На чужині, в жахливих прости обставинах, НТШ залишається вірним великим традиціям минулого, традиціям М. Грушевського й І. Франка. Парафразуючи колишню французьку формулу, що мала засвідчити традиційне наступництво королівської влади «*Le roi est mort, vive le roi!*», скажемо й ми: НТШ змерло у Львові (точніше — його вбили), хай живе НТШ на чужині!!

*М. Андрусяк. Тризуб і двозуби. Енциклопедія українознавства, Мюнхен-Нью Йорк, 1949, зош. I, стр. 30.*

Чи з причини браку місця, чи з інших причин, але огляд про Тризуб ще виконує в "Е. У." навіть суто інформаційного завдання. А це тим більше дивно, що автор видав невелику брошуру "Тризуб" (Тов. "Вернігора", 1947, стор. 26, з 111 рисун.), де з питомою йому сумлінністю й безсторонністю подав усі дотеперішні наукові висліди про це питання. Але через те, що це видання є мало відоме широкому колу читачів, якраз статейка в підручнику українознавства має особливе значення.

Навіть у короткій замітці енциклопедичного характеру, треба було б, на нашу думку, торкнутися, щобай кількома словами, всіх проблем, зв'язаних з темою, а саме: означення, опис, генеза, історія, еволюція, графіка, емблематика, символіка, література питання. Річ ясна, що стисливість викладу та перевага певних питань відіграють тут особливу роль.

Автор виходить з хибного заłożення, трактуючи поряд "Тризуба" і, так званий, "двоузуб", що до деякої міри можна оправдати лише в більших розміром студіях.

М. Андрусяк починає свій огляд "першівним зразком" на дармовисі з "Рюрикова" городища біля Новгорода. Але ця бляшка дуже сумнівна щодо часу, крім того вона взагалі має нагадувати не тільки тризуб, але й "двоузуб". Зрештою, що висувається сумнівний новгородський знак, коли жа українській території маємо силу зразків точно датованих тризубів, не тільки на монетах, а й на цеглах, металевих відзнаках, ювелірських і керамічних виробах, військових предметах, печатках, пломбах (митних знаках), прикрасах рукописів... За винятком монет і київських цегол, М. Андрусяк не згадує тризубів у всіх цих відомих матеріялах і предметах.

Щодо теорій походження тризуба, автор збуває це одним загальним реченням, зазначуючи, що тим цікавилися "спершу головно російські, згодом українські" дослідники, не беручи, на жаль, на увагу, що серед тих "російських" авторів було якраз мало справжніх росіян.

Дуже важливе питання північного, чи південного походження тризуба (Скандинавія чи Греція?) в "Е. У." навіть не зазначено. Не згадано також про нові знахідки тризубів на грецькій монеті з Прієні, на цеглі у

Володимирі Волинському, в Тмуторокані та про інші.

Тяжко знайти зв'язок тризуба старожилів часів з невиразними знаками "двоузубів" (а може й "однозубів") та іншими знаками Миколи Давидовича, Льва І Даниловича, Володимира Мономаха й "родоначальників" князів Острозьких. Така "еволюція розвитку" дезорієнтує читача.

У літературі питання згадано зальве 5 авторів, не зазначені праці І. Криж'якевича, М. Грушевського, С. Томашівського, В. Модзалевського, В. Різниченка, Л. Щегельського, В. Січинського, О. Пастернака, Т. Скотинського, М. Голубця. Чи після цих імен можна твердити, що питанням тризуба займалися "головно російські" автори?

B. K-o.

*Матеріали до історії України. 2. Проф. Олександр Оглоблин. Ханенки (сторінка з історії українського автономізму XVIII-го століття). Культурно-наук. видавництво Т. Омельченко — Ю. Тищенко. Кіль (1949). 8°, стор. 12.*

Знаний дослідувач історії України XVIII-го століття — автор позбирав у цій брошурі відомості, за відомими, маловідомими ("Чернігівська Губернія Відомості"... ) зовсім невідомими (за Київським архівом, за невиданим рукописом В. Модзалевського) джерелами про заслужену в українській історії старшинську родину Ханенків, що до неї належали, між іншим, Михайло Ханенко, правобережний гетьман, генеральний хорунжий Микола Ханенко (1693-1760), один з юсвіченіших людей свого часу в Україні, автор славновізінного "Днівника", хто зібрав дуже цінну збірку історичних матеріалів (у ній було й листування Пилипа Орлика, що з'явилося друком у 1847 р.). Інша цікава постать у роді Ханенків це Василь Микоянович (1730 р. — помер десь наприкінці XVIII в. або в перших роках XIX стол.), що вчився в Кільському університеті, стояв близько до голиштинського двору й узагалі був улюбленим бідолапного чоловіка Катерини II-ї, як відомо, голиштинського герцога з роду... Невеличка розміром, але ядерна змістом книжка О. Оглоблина буде корисна для фахівців істориків, що віднині матимуть критичний перегляд відомостей про родину Ханенків. Щодо пересічного читача, він з цієї цікавої книжки дізнається про "Діда й дні" старшинської родини, що відіграла Україні, а служила їй словом і длом.

**Василь Чапленко.** *Українізми в мові М. Гоголя*. Авгсбург, 1948, стр. 28. (*Slavistica*. Праці Інституту Слов'язності Української Вільної Академії Наук, за редакцією Я. Б. Рудницького. № 2).

Автор студіє важливі питання українізмів у мові Гоголя. Бороть згадавши про батька Гоголя, що писав, як відомо, українською мовою, та про українське оточення молодого Гоголя, В. Чапленко документальним просліджує українську звучність, лексичні українізми та морфологічні й синтаксичні українізми в творах Гоголя. Якщо взяти — твердить автор — всі Гоголеві твори з українського життя, то таких (тобто українських) слів, вибереться понад 300 (не числячи однакових з російською мовою слів (стор. 17). Служно автор поставив на своє місце деякі фантазії російського поета А. Бєлого, в його книжці “Мастерство Гоголя” (1934). До речі зробив В. Чапленко, подавши текст відомого українського листа М. Гоголя до Б. Залеского, що його часто густо в нас згадують, але не зовсім точно.

**Микола Костомаров.** *Книги битія українського народу*. Український музей-архів при Українській Вільній Академії Наук. Серія: Пам'ятки й Матеріали. № 1. Авгсбург, 1947, 16<sup>0</sup>, стор. 60.

На стор. 33 і 34 читаємо, що “Книги битія” друкуються за рукописом основного білого тексту твору, “сучасним правописом зі збереженням всіх лексичних особливостей тексту. Вперше надруковані були П. Зайцевим в історичному журналі “Наше Минуле”, 1918, кн. I”. Отже, розгорнемо текст Зайцева й порівняємо його з Авгсбурзьким виданням. Низка уваг часовується при цьому порівнянні.

Чому властиво наросток дієслова “ува” тексту Зайцева скрізь переданий наростком “ова”. Чому еднальні сполучники “і” замінені на протиставний сполучник “а” (стор. 3)? Чому народне “війнами” змінене на церковне “войнами”? (теж там). Чому “превездісій” став “вездісій”? (стор. 4). Чому “сусіда” став “сосіда” (стор. 5)? Чому “хрест” став “крест” (стор. 8)? Знову, чому церковнослов’янське “подати” змінене в 38-му вірші на українське “шотаток”? “Скоро б приймали” виправлено “Скоро б поприймали” (стор. 11). “Се” або “це” також ідола” змінено на “але такого ідола”... (стор. 13). Чому замість “Францівщина” — “Францевщина”? (стор. 14). “Поляки” зробилися “Ляхи” (стор.

21), в 79 вірші додано “навіть”, а у 88 вірші “найславніша” скорочено в “славнаша”...

Такі найголовніші відмінності в тексті, що їх редакція не пояснила, чим вона керувалася, коли змінювала текст П. Зайцева, який виразно зазначає, що він, друкуючи текст, “ні в чому не змінив його, щодо мови” (підкреслення орігіналу).

Мусимо також звернути увагу на не заважді доцільну пунктуацію й деякі коректорські помилки.

Найцінніша частина книжки, де — “варіанти”, найважливіші відміні з чернетки рукою Костомарова; як зазначає Б. Янівський, це є лише “деякі варіанти” з копій, що випадково знайшлися на еміграції. На 20 сторінках подається дали літературна історія “Книг битія”... Ми цілком згідні з Б. Янівським, що спроба заперечити авторство Костомарова на користь Шевченка мусить бути відкинута.

**К. Осипов. Богдан Хмельницький**. Издание второе, переработанное. Издательство ЦК ВЛКСМ “Молодая Гвардия”. 1948. 16<sup>0</sup>, стор. 476.

Ця груба книжка, що свідчить про інтерес у СРСР до особи Хмельницького, є не так його біографія, як гагіографія. “Козацький батько” тут є оздоблений всілякими можливими чеснотами: мудрий і твердий політик (131), першорядний полководець (150), обладаний енергією й державним хистом (213), бадьорий і мужній (309), справжній пророк (325)... Ціла ця гагіографія, зовсім у дусі, так званих, “козацьких літописів” XVIII століття, написана на широкому тлі історії України аж від часів Київської Русі, в стилі романових біографій. Заголовки розділів б'ють на ефект. Автор цитує численні джерела й навіть додає “бібліографію”, але вся праця справляє враження, що її писано з других рук. Джерела наводяться зовсім некритично: поряд джерел поважного характеру, зазначеню Гоголя, Думи, Марковича й найбільш перестарілого Костомарова, що, відомо, був за головне джерело Осипова. Є й такі дивні джерела, як: “старовинний історик” (68), “за висловом одного історика” (128), “один польський літописець” (144)... Автор щедро черпає свої найбільш драматичні уривки з “Історії Русів” (стор. 93-95, 96, 101, 104, 112, 143, 145, 161, 164, 199, 207, 279, 302). Річ ясна, всі легенди, зв'язані з Хмельницьким, хоч би його знаснини з Кромвелем (216), знайшли гостинний притулок у книжці

Осипова. Там, де автор пробує пояснювати різні історичні терміни, він виявляє просто неутво: наприклад, пояснення слів "стачія" (62), "Русин" (68), "езуїти" (70)... А вже зовсім чудернацька саламаха вийшла в автора з національною назвою народу, що його провідником був Хмельницький. Тут і "руські землі", і "Россія", але є й "Україна". Що значить, наприклад, "Богдан був українцем, чоловеком руської народності"? (109).

Треба ствердити, що книжка Осипова, як і все, що з'являється тепер у СРСР, має яскраву політичну тенденцію. Хмельницький тут прославляється, як державний діяч, що причинився до злукі Україні з Москвою. За такою ж тенденцією освітлена й релігійна Унія на українських землях.

**André Vaillant, Professeur à l'Ecole des Langues orientales, Directeur d'études à l'Ecole des Hautes-Etudes. Les traits communs des langues slaves (Extrait des Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris, VIII, années 1940-1948). Paris. 1949. стор. 17-31.**

Останні роки характеризуються в слов'янському мовознавстві збільшеним зацікавленням до структури окремих мов, прагненням схопити кожну мову як систему особливостей — чи то в її моментальному перетині, чи то в цілості її історичного розвитку. Одні дослідники вивчають своєрідність окремих мов, інші — цілих мовних груп. Як приклад праця першого типу можна назвати «Über die Eigenart der russischen Sprache» Дм. Чижевського (Галле, 1948), або «Au sujet du développement phonétique du polonais» Б. Каллемана (Лонд., 1943), як приклад других — «Grundzüge der Slavischen Sprachen» Максіміліяна Бравна (Геттінген, 1947). Дуже цінним внеском у проблематику юстинського типу є невеличка, але змістовна і прозорим стилем написана розвідка А. Вайяна, названа вгорі.

А. Вайян констатує, з одного боку, глибокі розбіжності між слов'янськими мовами в лексичній вимові (сюди можна було б, мабуть, додати й семантику), але ведночес знаходить — при цих відмінностях назовні — багато рис глибокої спорідненості між слов'янськими мовами в їх унутрішній структурі, а саме: принципову тодіжність системи відмінювання в морфології, панування відкритих складів і принципову однотипність системи чергувань приголосних у фонетиці, принципову подібність у структурі слова. В цьому

Вайян убачає вияв великої і недавньої — ще в часи Кирила і Методія — близькості слов'янських мов, розірваної пізнішими історичними подіями, а з другого боку, — запоруку можливих щільних міжслов'янських культурних зв'язків у майбутньому.

Аналіза Вайяна цікава і вдумлива, підхід бездопамін-об'єктивний, однаке можна побоюватися, що подеколи спільність у слов'янських мовах перебільшена, головно тому, що автор не заважає бере до уваги функцію аналізованих ним категорій і напрям їх еволюції. Назовні спільні явища часто виявляють аналітикові різноспрямовані тенденції розвитку. Це легко показати на тих самих прикладах, що їх підає А. Вайян. Ось він говорить про те, що всі слов'янські мови однаково виявляють категорію особовості в іменнику тим, що в них західний відмінок назов осіб дієвінне родовому. Тим часом система цього розрізнення не в усіх слов'янських мовах проведена однаково послідовно, а, приміром, українська мова виявляє нахил її взагалі усунуті, поширюючи форми західного, що дієвінноюю родовому, на назви не-осіб (дав ножа, перекинув стільця, послав листа тощо). Так само категорія роду зовсім по-різому виявляється і розвивається в різних мовах, і, наприклад, білоруська мова явно прямує до обмеження або й до усунення середнього роду. Число таких прикладів можна легко дуже й дуже помножити.

Часом є у Вайяна твердження, які здаються суб'єктивними. Наприклад, думка про "надмірну" диференційованість системи слов'янських приголосних (26) і спроба на цій підставі зв'язати фонологічну школу в мовознавстві зі слов'янськими мовами виказує спримання французу, який у своїй мові не знає протиставлення свистових і шелепісних пталятальнозваних і непталятальнозваних приголосних (с=съ=ш=иль і т. п.). Але можна запевнити автора, що зі слов'янського погляду так само "надмірним" віддається французьке розрізнення е відкритого, е закритого, ляблізваного (eu) і "німого" (e tueut) або англійського s — th чи v — w тощо.

Для українського читача цікава буде висока оцінка автором ролі української мови як мови науки (21), але, здається, автор дещо недоцінює роль іншої білоруської мови (17). Як приклад мови з ще не відзначеною цільовою настежовою може краще було б узяти (не згадану автором узагалі) стимулювану тепер македонську літературну мову.

Юр. Шер.

## Україніка

● Revue des Etudes Slaves (1949, стор. 186-192) містить "Українську Хроніку" Б. Унберауена І. Борщака — критичні нотатки про українознавчі праці: "Чистота і правильність української літературної мови" П. Ковалєва; "Бути чи не бути" того ж автора та "Мистецтва слова" П. Ковалєва й В. Ковалєва; статтю W. Kuraszkiewicz'a про український говор на Люблинщині та "Найближчі завдання славістики" Степана Смаль-Стоцького (Slavistica. UVAH. - 1948); Percival Cundy. The Poet of Western Ukraine. New-York, 1948; M. Зеров «Sonnetarium»; стаття O. Зілінського про ювілей І. Котляревського (Slovanský Přehled); I. Стебун: "Горський і українська література"; В. Січинський: "Назва України"; В. Мацяк: "Галицько-Волинська держава 1290-1340 рр." Jiří Horák. «Z dějin literatury slovanských»; "Документы к истории славяноведения в России 1850-1912"; стаття А. І. Барановича про місто Старо-константинів у XV в. (Ученые Записки Института Славяноведения); В. Bagannowski: «Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629»; "В 300-йття Хмельниччини" (156-й том записок НТШ); К. Осипов. "Богдан Хмельницький"; стаття L. R. Lewitter'a про культуру в Україні. Польщі й Росії XVII в. (The Slavonic Review); "Письма и бумаги императора Петра Великого" том VIII. вип. 1; А. Яковлев: "Права, по яким судиться малоросійські народи" (Український кодекс 1743 р.); стаття В. Голубецького про соціальну структуру Січі в XVIII в. (Вопросы истории); Л. Окіншевич: "Звичайні військове товариство в Україні — Петроманщина"; "Книги бітія Українського народу" Августбург, 1947; стаття Мельникової про 1848 рік на Закарпатській Україні (Вопросы истории); стаття I. Скржинська про населення України (Przeglađ Polski); С. Баран: "Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність"; Д. Попович: «L'Eglise catholique en Ukraine Occidentale»; стаття Т. Власовського про історичні бази української автокефальної православної Церкви; перший випуск відновлених "Записок ЧСВВ"; "Събочасне і Минуле", I; В. Дорошенко "Літературно-Науковий Вісник"; стаття I. Примислера про створення більшовицької партії в Україні; циклостилізовані видання курсів УВУ: М. Чубатого, Л. Окіншевиця та "Історія України" С. Томашевського; М. Міллер "Палеоліт Надпіріжжя"; Г. Закревська

"Четвертинні відклади українського Полісся..."; Я. Пастернак "До проблем поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі"; Е. Пеленський: «Ucrainica».

● O. I. Фредеріксен подав статтю "Україна" в «A Handbook of Slavic Studies» (стор. 346-366), виданому Л. Стаковським у 1949 р. (Harvard University Press, стор. XXI, 753).

● Ногуємо вже давню видану працю: Denise Méhal. Blaise de Vigenère, archéologue et critique d'art. Paris, 1939, стор. VIII, 321. Блез де Віженер (1523-1596) був автором відомого опису "Польщі й країн, належних до неї", 1573 (La description du royaume de Poloigne et pays adiacens), де описуються також і українські землі.

● «Russie et Chrétienté» (1948, № 3-4, стор. 63-68) подала французький текст папської енциклікії з нагоди 350-ліття Унії на українських землях.

● Проф. Ш'єр Паскаль присвятив рецензію книзі І. Борщака «La légende historique de l'Ukraine» «Istoriya Rusov» в місячнику «Paru», квітень, 1950, стор. 83-84.

● W. I. R. (ose) зрецензував книжку про Франка, що вийшла англійською мовою в Нью-Йорку (Ivan Franko. The Poet of Western Ukraine. Selected Poems.. by Percival Cundi... 1948), в лондонському журналі «The Slavonic Review» (1949, стор. 627-628).

● В цьому ж самому журналі (стор. 157-171; 414-429) з'явилася групована стаття L. R. Lewitter'a «Poland, the Ukraine and Russia in the 17 century», що є вступом до евентуальної праці автора про "шкільну драму в Росії та Україні".

● До історії території України стосується праця A. Baschmakoff «La synthèse des périples pontiques». Paris, P. Guenthner, 1948, стор. XI, 185.

● У відновленому відомому німецькому славістичному журналі «Zeitschrift für Slavische Philologie», що як і раніше виходить у видавництві Гарасовича за редакцією проф. Фасмера, за 1947 р. знаходимо уваги Д. Чижевського про українську літературу і рецензію M. Генфнера на його "Історію української літератури", що з'явилася в Празі 1942 р.

● Українські історики Північної війни занялися статтю В. Королюка, за невиданими документами, про "побачення в Біржах і перші переговори про польсько-московський союз", видручену в органі Академії Наук СРСР, "Вопросы истории" (1948, № 4., стор. 43-67); між іншим, бачимо тут, як цар Петро дуже зважав на думки Мазепи в польських питаннях.

*Ціна*  
*Prix — 200 frs.*